1937

1687–1937

Літопис Червоної Калини

М. Бутович

Ч. 2.

Opłata pocztowa uiszczona gotówką.

ЛІТОПИС
ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ
IX. Річник

ЧИСЛО 2 ЛЮТЕНЬ 1937

БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИР 9. II. 1918 Р.

Делегат України М. Любинський відповідає делегатові Росії Л. Троцькому. Малюнок арт. Швармштедта, маляря при німецькій Головній Кватирі.

МИКОЛА МАТІВ МЕЛЬНИК

На стійці

Тріщить мороз і курить сніг,
Іржеться буря на полях;
Застиг присипаний обліг —
І мре під панциром земля.

Мовчать завіяні шляхи,
Замерзли зорі в небесах —
Убрався ліс у кожухи
І ляг на смерть у подушках.

І страх траншеями іде —
Гризуть вітри колючий дріт...
На серце пальці хтось кладе
Такі студені, наче лід.

На серце пальці хтось кладе,
Летить втомлених дум юрба...
— Хто йде? ... Щось вдарило тверде
І дзиндри бризли зза горба.

— Алярм! — кричать зі сну яри.
— Алярм!... Устав залізний ліс —
І небо полумям горить,
І сіє, сіє, сіє кріс...

Після підписання мира в Бересті
поміж осередними державами й Україною

(Витяги з наказів австрійських і німецьких команд, та витяги зі щоденника австр. 115. полка піхоти, — за час від 12. до 26. лютого 1918 р. включно).

Подав: *І. К.*

Баварська Запасна Дивізія. Іа ч. 626, — дня 12. ІІ. 1918.

„Дивізійний Наказ. 1) Пограничну австрійську область, що лежить перед теперішним фронтом, обсадять австрійські війська, щоби в тій области привернути порядок і безпеку. Припускаемий речинець походу вперед 14. ІІ. Австрійська границя станеться тоді новою демаркаційною лінією".

[В дальшій точці наказано, що австр. 115 полк піхоти має бути пересунений до Тернополя 12. ІІ., а з околиці Бірок Великих 13. ІІ. 1918)]

12. лютого 1918. записано в деннику австр. 115. полка піх. таке:

„12. ІІ. 12. год. 15 хвилин передполуднем. Приказ до відходу з команди 11. піхотної дивізії. Наказано посунутися вперед, в напрямі пограничної полоси й обсадити границю".

6. Запасна Дивізія. 12. ІІ. 1918.

„Дивізійний Наказ. 1) В порозумінні з українським правительством, пересунеться менші загони (деташмa) аж до границі краю".

Баварська Запасна Дивізія. Іа ч. 671,—14. ІІ. 1918.:

„Дивізійний Наказ. 1) З огляду на неодностайну поведінку російських і українських військ, обсада пограничної области має наступити тільки після опущення її росіянами. Зударів з російськими мародерами треба у всіх обставинах оминати..... Коли б при поході вперед найшлися ще поодинокі російські вояки, то належить їх спрямувати до границі краю..... Прибуття жандармерії і фінансових (скарбових) сторожей наступить в міру поступу вперед обсади".

Відтинок Золочів. Іа ч. 1905/18 оп... 14. ІІ. 1918.:

Довірочно... В справі обсади пограничної области. Наказ для відтинка. 1) З огляду на неодностайну поведінку російських і українських військ обсада пограничної области має наступити не рівночасно й в цілому обсязі нараз, тільки по ближчім самостійнім зарядженню дивізії на її відтинку остільки, оскільки росіяни опустять з певністю область так, щоби оминути зударів з російськими мародерами серед усіх обставин.

2) До дальшого відвороту з пограничної области треба спонукати росіян і українців при помочі звязкових органів, з огляду на проголошення головнокомандуючим Криленком закінчення війни й підписання мира з Україною.

3) Прибуття жандармерії і фінансових (скарбових) сторожей наступить в міру поступу обсади вперед.

5) Дивізії мають голосити з денними звітами про поступи обсади.

⁂

За кілька днів, коли вже австрійські й німецькі війська дійшли до давної австрійсько-російської границі, читаємо в **деннику австр. 115. полка піхоти, під датою 22. лютого** таке: „...Торговля з Україною починає прибирати очевидні форми. Довіз харчів устабілізувався... Реквізиції поступають. Згляди трудноші повстають з тієї обставини, що німецькі війська закуповують середники поживи й прочі товари на Україні й пересилають до Тернополя, при чому вони закуповують і в Збаражі й це відносно утруднює стабілізацію".

Під датою 23. лютого записано там же: „...Батальони (курені) живуть по части з краю, тому набір частинно застановлено. Батальони заложили магазини для реквірованих харчів. Реквізиції поступають вперед, торговля з Україною починає ставатися велика".

А під датою 24. лютого: „...Реквірування принимає добрий перебіг".

З наказу команди австр. 11. піхотної дивізії оп. ч. 224/20. — I, з дати 23. II. 1918:

„...1) АОК*) Баден зарядила, в порозумінню з перебуваючою у Відні українською делеґацією, числом Е 6 4.000/Т з 23. II., перероблення залізничого шляху Збараж—Шепетівка на нормальноторовий. Також взято під розвагу обслугу руху тієї лінії при помочі австро-угорських залізничих військ"...

З наказу команди тієї ж дивізії оп. ч. 225/3 — I, з дати 24. II. 1918:

„...АОК Баден. Начальник ґенерального штабу передає дротом під оп. Ч. 140112: З огляду на важність залізниць для вивозу збіжжя з України, мають австро-угорські війська опанувати, оскільки можна, без бою залізничі лінії, що ведуть на схід через Підволочиська й Гусятин. Треба старатися о порозуміння зі всіми військами, що стоять напроти, але коли треба, то муситься остро поступити".

З наказу команди австр. 115. полка піхоти, з дати 26. лютого 1918. р.

„До оп. Ч. 226/11. — команди 11. піхотної дивізії.

На наказ команди XII. корпусу, оп. Ч. 436.

1) З огляду на важність залізниць для вивозу збіжжя з України, забезпечить XII. корпус (11., 20. й 59. піх. дивізії), можливо без бою, в порозумінні зі стоячими напроти військами, залізничі шляхи, що йдуть через Камянець Подільський—Ярмолинці—Проскурів—Староконстантинів і через Тернопіль—Ланівці—Шепетівку. В порозумінні з перебуваючою у Відні українською делеґацією, заряджено перероблення залізничого

Делегати Української Народньої Республики М. Левіцький, О. Севрюк і М. Любинський підписують мир у Бересті 9. II. 1918 р.

шляху Збараж—Шепетівка на нормальноторовий, на якому обслуга руху буде відбуватися при помочі наших залізничих військ. Ми приходимо на Україну як приятелі, щоби співділати при відбудові порядку. Через те вільно українським командам і військам залишитися в їх місцях постою. Російські війська належить атакувати. Полонених не треба відсилати на австр.-угорську область, тільки примістити їх на місци й пильнувати.

2) Про ворога зголошено дотепер: В районі Городка — останки VII. сиберійського корпусу (ок. 6.000 людей), коло Проскурова части 32. піх. дивізії, останки I. ґвардийського корпусу й польського леґіону, — коло Чорного Острова останки V. корпусу (потвердження що до Острова від кількох днів бракує), коло Ямполя стверджено ще останки VI. корпусу, коло Вишнівця части XV. корпусу. На Кремянець відступають большевики перед втискаючимся вперед загоном (деташмом) 92. німецької піх. дивізії. Треба стреміти, щоби йти вперед без бою й ділати при помочі парляментарів. В районі, що має бути обсаджений, треба вважати за ворога кожного, хто старається перешкодити працям наших залізничих військ, або заховується ворожо проти наших військ.

4) Задача 11. піх. дивізії.

Скоре заняття залізничих шляхів до Проскурова й Шепетівки й лучбової лінії поміж цими обома стаціями. Муситься перешкодити всіми середниками ушкодженню залізничих шляхів відходячими російськими військами. — З тої причини треба з цілою силою стреміти до скорого й далекого пересунення військ на здобутім цілковито матеріялі, щоби заняти залізничі вузли Проскурів і Шепетівку, як рівнож велику залізничу стацію Староконстантинів.

5) Похід вперед розпічнеться 28. II."

*) **Armee-Ober-Kommando** — начальна команда (австрійська), якої місцем постою був Баден.

З листів полк. Дмитра Вітовського

Матеріяли до історії Леґіону УСС.

Подав: *д-р Никифор Гірняк*, б. кошовий УСС.

Приступаючи до видання друком важніших матеріялів до Історії Леґіону УСС з тих актів, які є в моїм посіданні, зачинаю від листування полк. Дмитра Вітовського. Про Нього пишеться тепер багато, при чому дається відчувати брак точніших даних, потрібних до характеристики Вітовського. Його листи вияснюють неодну рису Його вдачі.

Цитуючи лист, подаю вгорі число, яким означений він у зборі моїх актів. Після того проголошу матеріяли, що відносяться до праці УСС на Волині, бо вона органічно вяжеться з діяльністю Вітовського. Опісля слідуватимуть: листування з М. Галущинським, з Загальною Укр. Радою, Центральною Управою УСС, Союзом Визволення України і т. д.

Після проголошення всіх важніших матеріялів, що мають історичну вартість, я зложу ввесь збір моїх актів в Музею Наукового Т-ва ім. Шевченка (Відділ Воєнних Памяток, куди вони й належать. Тоді можна буде провірювати те, що друкується, з оригіналами.

ЛИСТУВАННЯ ДМИТРА ВІТОВСЬКОГО.

З мойого листування з полк. Дмитром Вітовським залишилося в моїх актах тільки 33 листи. Чимало їх пропало в рр. 1918—1920. Деякі з тих листів настільки цікаві для пізнання характеру Вітовського, його кругу зацікавлень і вкінці для зрозуміння деяких моментів із життя УСС, що я рішив видати їх друком з поясненнями, без яких вони не все булиб зрозумілі.

В листопаді 1915 р. прибув Дмитро Вітовський до місця постою Коша УСС (тоді в Свистільниках, рогатинського повіту) на кількатижневий побут. Був це перший його спочинок після більш як цілорічного перебування на фронті. Вітовський нездужав тоді на ногу а саме ця недуга була причиною переходового приділу Вітовського до Коша УСС, на довший відпочинок і лікування. Тоді вже був Вітовський найбільш популярний з усіх старшин УСС та у формуванні стрілецької ідеольоґії мав вирішний голос. Між поодинокими формаціями УСС не було тоді ще тіснішого звязку наслідком окремої політики Начальної Команди австрійської армії, яка намагалася відібрати УСС-ам політичний характер. Наслідком браку того звязку бували деколи напружені відносини між командами стрілецьких формацій. Причиною цього були не так ріжниці ідеольоґ. характеру; вони походили радше з ріжних вдач і темпераментів деяких старшин УСС. Тодішній командант Леґіону УСС. Гриць Коссак, не мав настільки особистого такту, щоб довести до порозуміння. Те, що мав робити командант Леґіону своїм особистим впливом, робив за нього Дмитро Вітовський, командант сотні в другім курені УСС (Василя Дідушка), якого однаково цінили всі і з якого думкою числилися. Він все умів вплинути на молодших віком та громадянським стажем старшин, щоб вони ставили загальні справи вище особистих і не допускав до необдуманих виступів, які могли були нанести шкоду Стрілецтву.

Брак тіснішого звязку між стрілецькими формаціями найбільше давався відчувати в Коші УСС. При наборі і вишколі новобранців та при формуванні похідних сотень часто виринало багато справ, які кошова команда могла розвязати тільки в порозумінні з командами боєвих куренів. Це відчував я від самого початку мойого урядування, себто від половини лютого 1915. р. В мойому першому службовому письмі до Команди Леґіону УСС з дня 16. лютого 1915. р., в якому я повідомляв її про вступлення в обовязки кошового, про справи діяльности Коша, поділ праці і т. д., просив я команду Леґіону за співпрацю з Кошем. Письмо це я закінчив словами: „Прошу приняти зміст цього письма до відома і надіслати мені свої помічення, які будуть мені вказівками. Таке порозуміння видається мені конечне для одноцілої й гармонійної акції усього нашого Стрілецтва" (233).

На це письмо не одержав я відповіді від команди Леґіону. В інтересі Стрілецтва хотів я одначе, не дивлячися на службове відношення між стрілецькими формаціями, накинене нам австрійським командуванням, за всяку ціну удержати з ними тісний звязок. Після невдалої спроби в письменній дорозі добитись цього прийшлося мені шукати іншої нагоди. Був у Коші у квітні 1915. р. (безпосередно перед боями на Маківці) сот. Василь Дідушок. Через нього пробував я наладнати взаємини між командою Леґіону і Кошем. Але мої проби не мали і тепер успіху. Дідушок вносив забагато субєктивізму у стрілецькі справи, а до того належав до найбільших опонентів Гриця Коссака. Тому й не міг мати на нього ніякого впливу. Літом 1915. р. виступив він офіційно проти Коша, даючи цим наявний доказ, що він найменше надається до співпраці в напрямі ідейного зближення розділених орґанізаційним статутом формацій УСС. Правда, Гриць Коссак, який часто бував у місці постою Коша, деколи помагав мені у скрутних хвилях з новобранцями (не давав забирати до австрійських полків добровольців, що дуже численно зголошувалися в ряди УСС), але цього було замало. Позатим було багато інших справ орґанізаційного та ідеольоґічного характеру, які можна було наладнати тільки при повнім порозумінні й тісній співпраці всіх формацій УСС.

Про те, що сотн. Дм. Вітовський має найбільший вплив на загал Стрілецтва, знав я давно й тому дуже зрадів, коли він пізною осінню 1915 р. зявився в постою Коша. Я рішився використати

цю нагоду на те, щоби через нього осягнути те чого через 8 місяців надаремно добивався. Вітовський дуже вважливо приглядався роботі в Коші і всім живо цікавився. Часто сходилися ми на моїй кватирі, або у сотн. Семенюка[1]) (тодішнього мойого найближчого співробітника, стаційного старшини і команданта булавного відділу та польової жандармерії при к-ді Коша) з Вітовським, Жилою, Дмитерківною, Леонтовичем і інш. та проводили вечорі на товариських гутірках про стрілецькі справи. Тоді ввійшов Дм. Вітовський в „курс діла“ Коша, пізнав всі його труднощі з набором та вишколом новобранців, клопоти з виздоровцями та інвалідами, культурну і громадську працю серед населення і т. д. Тоді й навязався вперше тісний звязок між мною та Вітовським, який опісля до весни 1919 р. не переривався. Завдяки ньому наступив рішучий перелом у взаємовідношенні між боєвими куренями та Кошем УСС.

В першій половині грудня виїхав я службово до Підгаєць, де стояла тоді команда корпусу Гофмана. Після мого повороту не застав я вже Вітовського в Коші. Він нагло виїхав в поле і щойно звідтам написав мені листівку такого змісту:

15. XII. 1915. (878).

Дорогий! Супроти внесеної на мене з полку „анцайги“, про що я після Твого відїзду від Г(алущинського) довідався, не залишалося нічого іншого, як вибратися негайно в поле, розуміється, на **Winterfeldzug** зовсім не приготованим, а поки Вовк[2]) надтягне, готов чоловіка чорт ухопити. Дуже Тебе прошу — передай моїй хазяйці 20 корон, оскільки Вовк їй не заплатив. За прання і молоко. Хто поїхав у Відень? Перепроси всіх членів „чесного офіцирського стола“, що я, не попращався як слід і відїхав. Міцно і дуже всіх пращаю. Венгжин хай буде ласкав зробити по кілька відбиток з моєї скромної особи і найближчим транспортом мені передати. Всі кошти зверни йому, вишли мені „загальний“ свій рахунок разом з вказівкою, що зробити з годинником. Пригадую собі, що в Тебе в хаті так гарно, так тепло, Ти пеш чай, а тут студінь.

Кадро люба, кадро мила, щоб бодай ся хоть приснила!

Дмитро.

Два тижні пізніше одержав я від Вітовського другу полеву листівку.

31. XII. 1915.

Дорогий! Нічого не писав, бо сподівався відпустки на свята. У цім випадку бувби я на два дні повернув до Тебе. І треба мати мій пех. „**Korpskommando**“ написало **bewillig** але поки дійшов папір до моїх рук, дофнуло не тільки мені, але взагалі всі і всякі відпустки. Супроти цього буду мусіти забратися до написання до Тебе кільометрового листа. Я вже просив Безгрішного про мої знимки, а він вперто мовчить. Його лист з моєю інтерпретацією зробив тут фурори. Тепер всі кричать: „Хай жиє кадра!“ Многая!

Дмитро.

Підписи делегатів України, Німеччини, Австро-Угорщини Болгарії та Туреччини на мировому договорі у Берестї

Обіцяного листа написав до мене Вітовський в часі Різдвяних Свят. З нього видно, що Вітовський мав уже успіхи в наладнанні тісніших звязків між Легіоном і Кошем УСС. Ось текст цього листа:

9. I. 1916. (881)

Дорогий Никифоре! Написати обширного листа для мене дуже тяжко. Писати требаби про так багато справ а тут часу нема. Тому не дивуйся, що цей лист не буде такий точний, якби Ти собі цього бажав. Отже: Твій лист, переданий через Купчинського, прийшов сюди на Різдво і був для нас чи не найкращим любистком. Зібрані були всі офіцири цілого полку і я від них усіх сердечно дякую Тобі за нього. Відносини тут уложилися так: між офіцирами І-го і ІІ-го куреня панує якнайбільша гармонія, якої досі не було. Відносно К(оссака) заховують всі пасивну резистенцію, або т. зв. товариський бойкот. Найяркіше виступило це на Різдво, коли ІІ-й курінь давав снідання для І-го куреня. Зібрались усі, тільки його одного не запрошено. Тобі може це все видасться дитинством, але якби Ти був тут, то зрозумівби, що по безличнім письмі Загальної Української Ради поступати інакше годі. І той чоловік мовби завзявся своїм нетактом поглиблювати цю прірву, що є між ним і стрільцями. От хочаб справа Балицького[3]). Яке право мав К. задержувати його тут? Вже

---

[1]) Його кватиру назвали ми „коршмою“, бо там часто знайшлася фляшка.

[2]) чура сотн. Вітовського.

[3]) М. Балицький був редактором „Шляхів“ і приїхав був зі Львова на фронт, щоби з членами Редакційного Ко-

не згадую про матеріяльну страту, яку ми понесли через те. Найменше 600 кор. Не помагали жадні представлення. Щойно на мою просьбу, що зробить мені особисту прислугу, коли його відпустить, обіцяв зробити це по святах. Чи це зробить — не знаю. Акція проти нього устала, отже й Ти і всі можуть бути спокійні, що скандалу жадного не буде. Признаюся, що можу поставити це на мій рахунок. Як осудить мене за це колись і Стрілецтво і суспільність — не знаю, але боюся, що осуд не буде корисний для мене. Мені закидують, що я у всім іду занадто скоро на компроміси, але на мою думку тут нема ніяких компромісів. Вищий інтерес загальний вимагає, щоби бодай на якийсь час понехати цілу акцію і заняти вижидаюче становище.

„Шляхи" розійшлися в нас доволі добре. І я і кожний з нас здає собі з того справу, що цим „Шляхам" далеко ще до тих шляхів, яких би ми хотіли — але тепер годі. Будуть друкувати в них річі з обох куренів. Від Кадри треба нам: знимки Твоєї і Рожанковського, репрезентаційної знимки всіх офіцирів кадри, знимки запасного куреня, кілька побутових сцен (лист до Боєвої Управи). Взагалі потрібно матеріялу так у знимках як і в письмі. Хай рушиться Микола Безгрішний! І знимки і матеріяли писані мусиш нам сюди слати, бо ми застерегли собі в редакції, що все, що відноситься до Стрілецтва, може вона тільки тоді містити, коли воно буде мати апробату нашого Комітету. Це застереження було конечне з огляду на евент. праці „стрільців" в роді Ів. Коссака, Микитея, Катамая і ін. Як Тобі відомо, відпустки тепер здержані загалом, а до Львова з огляду на віспу спеціяльно. Сюди адміністрація „Шляхів" не може вислати почтою всіх 400 примірників. Мусить хтось їхати й привезти. Друге число вийде 10. ц. м. На Кадру спадає обовязок постаратися, щоби це число доставити нам сюди.

В імені нас всіх прошу Тебе, зроби це як найскорше. Як це зробити — над цим подумай сам. Але це статися мусить. Вишли когось у Львів хай забере відповідну скількість для Кадри і для нас 350.

Балицький дістав лист від Кирила. Цілого я не читав, бо не мав терпеливости, але вже на першій стороні стоїть чорне по білім, що сталася катастрофа для соборної України взагалі, а для радикальної партії зокрема, бо її в Президії З. У. Р.[2]) репрезентує не Кирило, але Весоловський (д-р Ярослав), урядник Міністерства Заграничних Справ і т. д. Одним словом інтрига Левка Бачинського.

Що діється з Г(ромадським) Г(олосом)? Чому Семенюк не обтягнув з моєї ґажі відповідної квоти? Назбирається мені кількасот корон, а тоді звідки віддам? Тепер покищо „помпує" мене рідний брат. Як буду їхати на відпустку, поступлю і заплачу все.

З Безгрішним мавби я багато до говорення. Альманах буде. Зачинаю писати цикль „З карпатських боїв" — маленькі сцени. Поки тут товариство розрухається, мушу фабрикувати для „Шляхів". Вір мені, що роботи маю за багато: не стає ні часу, ні сил. З жалем згадую хвилі в „коршмі" — хотівби я ще бодай на тиждень вернутися. Здорови від мене всіх, від лисого Чумака зачинаючи. Чи

мітету, до якого належали деякі старшини II. куреня, обговорити важні справи. Коссак, щоби докучити своїм опонентам, задержав його в сотні, до якої він належав і заборонив їхати до Львова.

[2]) Загальної Української Ради.

Ти був на святах в Станиславові? Як мається Твоя Па[ні] й славний нащадок? Здоровлю . цілую Дмитро.

Деякі пояснення до цього листа.

Негодування старшин проти Гриця Коссака дій[шло] було тоді до найбільшого загострення. Воно мало своє джерело в тім, що Коссак, як людина залюблена в собі, а при цьому мало тактовна, при кожній нагоді — скільки разів стрінувся з нашими громад. кругами, — підчеркував, що стрільці — то він, що всі подвиги УСС. як Маківка, Семиківці і т. д. це переважно його заслуга. Він поминав тих старшин, що фактично були творцями і носіями стрілецької ідеольоґії, що своєю хоробрістю здобували стрілецьку славу. При цім супроти підчинених собі старшин поводився часто грубо і нетактовно, а коли хто з них мав відвагу зробити йому закиди, тоді Коссак безоглядно давав йому відчувати свою владу. Ясна річ, що те все мусіло викликати реакцію серед усіх старшин обох боєвих куренів. При кінці 1915. р. зачали вони поважну акцію в тім напрямі, щоби усунути Коссака зі становища команданта. Цю акцію ведено перш усього на віденськім ґрунті, серед членів Загальної Української Ради та Боєвої Управи УСС. З другої сторони вів свою протиакцію Гриць Коссак через свого брата Івана, якого нарочно вислав в тій цілі до Відня. Наслідок роботи Івана Коссака був такий, що З. У. Р. станула була спершу дійсно по стороні Гриця і вмішалася у спір, висилаючи письмо до опонентів Коссака, котре Вітовський назвав у своєму листі „безличним". На ділі ж З. У. Р. не могла багато зробити в напрямі зміни команданта Леґіону, бо у військових справах персональних наша політична верхівка мала дуже мало впливу. Це стверджує зрештою Микола Василько у письмі до Гриця Коссака, що його він вислав з Відня дня 13. XII. 1915. р. М. і. писав Василько дослівно ось-як:

750) „Da Präs. Lewyckyj von Ihrem Offizierskorps ein Schreiben erhielt, dessen Inh lt sic so ziemlich mit dem, was Sie teuerster Herr Oberst [1]) mir in Ihrem Brief vom 7. d. mitteilen, deckt, war ich durch Ihren Brief keineswegs überrascht, sondern s hon informiert. Präs. Lewyckyj hat noch in Lemberg zu der Angelegenheit Stellung genommen und Herrn Starosolskyj zu den Offizieren entsendet, um denselben das Schädliche ihres Vorhabens auseinanderzusetzen. Ueber den Erfolg seiner Mission sind wir noch nicht unterrichtet, dafür berichtete uns gestern im Nationalrat Temnyckyj, dass er gehört habe, die in Ihrer Abwesenheit in so — ich möchte sagen — fast kindischer Weise zum Ausdruck gekommene Gärrung hätte nun nachgelassen. Sollte letzteres nicht der Fall sein, so weiss ich, so gut ich Ihnen, verehrtester Herr Oberst, bin, hier aus der Entfernung, ohne Rücksprache mit Ihnen keinen bestimmten Rat. An Dudyńskyj schreibe ich unter Einem, das ist auch alles, was ich — wie gesagt — vorläufig tun kann".

На цьому листі Василька дописав Іван Коссак олівцем:

---

[1]) Коссак сам прибрав собі цей титул, хоча його ступінь був на 3 щаблі низший.

„Мій Коханий. Рівночасно йде лист до Дудинського, де сказано дуже поважно і розумно, що інтриґи панів не на часі і шкодять справі народній. Про цей лист ані про те, що знаєш зміст листа до Дудинського, не говори нікому“.

Колиб опозиція проти Коссака йшла була консеквентно і вперто, цо легко могла вже тоді добитися усунення Гриця Коссака зі становища команданта Леґіону [що кінець-кінцем прийшло небавом — (весною 1916. р.]. Але зимою 1915—16 мабуть після розмов д-ра Старосольського з Вітовським цей останній вплинув на старшин Леґіону, що вони завісили зброю, звернену проти Коссака. Не без іронії писав він тоді, що всі можуть бути спокійні, бо „скандалу ніякого не буде“. Але зараз після того він висказує свій сумнів, чи осуд загалу Стрілецтва і громадянства буде колись для нього — ініціятора перемиря — корисний. Заслугує на увагу і ця обставина, що Коссак нетерпимий і непримирний супроти нікого із своїх опонентів, числився з думкою Вітовського, як це виявилося в справі Балицького. З другої сторони вмів Коссак кожний крок опозиції інтерпретувати перед нашим громадянством і в крузі своїх, між старшинами УСС нечисленних прихильників, на свій лад. Після перемиря опозиції став він голосити всім і вся, що вона перед ним скапітулювала. Відгуки цього бачимо в листі чет. Буцманюка до Гриця Коссака з кінця грудня 1915. р. Буцманюк запрошує Коссака до Свистільник, до місця постою Коша УСС, на Різдвяні свята, бо:

„буде правдоподібно Кость Левицький, отже на мою думку добре би було, щоби Ви тут були. Ді душки зі своєю спілкою збешталися ґрунтовно, думаю, що повинні би піти добровільно від стрільців“. (757).

Дня 12. січня 1916. р. написав Вітовський полеву листівку такого змісту (882):

Дорогий! На 14. січня 1916. візвано мене до **Korpskommand-и** перед лице ексцеленції. Сподіюся, що кудись поїду. На всякий випадок повернусь до Кадри. Вишли негайно Балицького до Львова. Конечно. На покупки. Претекст добрий. До побачення! Дмитро.

Тоді Вітовський не знав ще, що він призначений на становище Комісаря УСС на Волині, разом з чет. Саєвичем і Гаврилком. Перед виїздом на Волинь зїхалися названі старшини до Свистільник і тут відбули низку нарад в канцелярії команди Коша зі мною та членами Боєвої Управи д-ром Старосольським і проф. Боберським. На запевнення членів Боєвої Управи, що австрійське командування на Волині прийме наших Комісарів з отвертими руками, Вітовський не виявляв надмірного оптимізму. Під кінець січня виїхали Комісарі на Волинь, а вже 10. лютого написав мені Вітовський перше звідомлення з Ковля у формі листа.

10. II. 1916. (883).

Дорогий Ничипоре! Пункт I, найважніший і найпильніший: вишли мені і Саєвичеві (оскільки Гаврилко подав свою адресу, то й йому) найменше по 300 корон, словами — по триста корон. Остаю тут нині з 24 коронами. Дорога, Луцьк і Ковель зїли цілу мою ґажу і то в такий спосіб, що зарахувати ніяк не можна. Маєш у себе т. зв. „диспозиційний фонд“, як він не вистарчить, то хочаби поодиноко в кожного бери по десятці і шли негайно. Повторюю: Негайно, бо остаюся я і другі без сотика. Дорожнеча страшна.

Пункт II, який можеш у відписі подати окремо Дідушкові і Коссакові, звучить: Патріоти ликують, що т. зв. волинська експедиція — це великий сукцес національний. Тимчасом вони не розуміють, що осягнули властиво велике зеро. Не згадую покищо про умови по селах, бо про них знаю лиш ще тільки з оповідання, але може Тобі вистане, коли змалюю вірно наше приняття, яке стрінуло нас в 4. А. К.[1]). Отже не конферував зі мною ані архикнязь, ані ніякий ґенерал, лише звичайний капітан, який однак трясе цілим етапом армії, бо він є **Kundschaftsoffizier**[2]) для цілої армії. Не забувай, що сиґнатура письма з А. О. К.[3]) і з Корпусу все мала буква К. Ця буква[4]) завдяки патріотам, переслідує нас від самого початку. Але до річи: коли погляд пана капітана буду вважати за погляд цілого 4. А. К. — а є всі дані до цього — то він у відношенні до нас дуже короткий і ядерний: На Волині є тільки поляки, жиди і **die Russen**. Він досі не стрінув ні одного українця. У вербункову акцію не вірить; як котрий з нас потрафить звербувати бодай одного чоловіка, то він позволяє надати про це депешу до себе. При цім доволі неделікатно покпив собі з нас всіх: „щоб ви“ — мовляв — „не спровадили мені тут перед А. К. цілої компанії за кілька днів“. Важніше для нього що іншого: що 10 днів має кожний з нас через **Etappenstationskommando** давати йому точне письменне звідомлення про свою роботу, де був і що робив; який настрій населення, не тільки т. зв. „українського“ але й інших народностей. За це я йому вдячний, бо тим дає мені можність тої роботи, про яку я думав: просвітньо-освідомлюючої. І в цім пункті наші інтенції сходяться. Хоча здаю собі зовсім ясно справу з того, що я — сотник УСС — мушу займатися т. зв. дефензивною „кундшафтеркою“. Але ціль освячує средства.

Справа помічних сил канцелярійних: Кузьмич і Романків а **limine** відкинена: нема ніяких вербункових комісаріятів, ні канцелярій, є тільки три вербункові комісарі; колиб я, виїжджаючи на села, оставив когось у т. зв. канцелярії, то той помічник мусівби дану справу залагодити, а тим самим бувби він попри мене другим вербунковим комісаром. На це 4. А. К. не годиться рішучо. Всі евентуально звербовані мають зголоситися у відносній **Stationskommando**, а вона вишле їх „до місце призначення“ щойно тоді, коли про це повідомить і одержить дозвіл від 4. А. К. Навіть чур маємо замовити собі з місцевої етапної команди. Ми замовчали, що вже маємо з собою своїх.

Отсе образ: прочитай Собі його ще раз і заспівай з одушевленням: „Україно, спокійна будь“. Цього мого звіту не вільно Тобі покищо подавати до відома нашим політикам. Боюся, що вони почнуть зараз по медвежому інтервеніювати, а це готово покінчитися погано. Кождий з нас в намічених рамах буде старатися робити, що

[1]) Команда 4. австр. армії, що оперувала на Волині.

[2]) Розвідчий старшина.

[3]) **Armeeoberkommando** — Начальна Команда Армії.

[4]) Начальна команда австрійської армії віддала справу Леґіонів (нашого і польського) до реферату шефа розвідки, полк. Ґраніловича. Тому й всі письма, що виходили з його реферату, мали знак — К.

зможе, може бути, що практика покаже щось доброго, хоча я позволю собі міцно сумніватися.

А тепер загально: і в Луцьку і в Ковлі — у Володимирі Волинськім ще ні — команданти етапних станиць і Kreiskommando є поляки. Нам сказано, що ми під кождим оглядом: економічним, дисциплінарним і т. д. підлягаємо якраз командантам етапних станиць. По інформаціям поручника-авдітора Чорненка в Луцьку мужики, питані в суді, хто вони є, якої нації, один в одного, мов підмовлені, відповідають „рус" — навіть не „руский". Щоб хтось назвав себе вже не українцем, але хахлом, то булаби новість, яка досі ще не трапилася. Нема отже дивниці, що і А. К. є переконане, що тут ніяких українців нема. Так Луцьк, як і Ковель мають на зовні характер німецький. Всі вивіски — на підставі зарядження влади — німецькі, деиеде польські, українських ні сліду. В Луцьку оголошення Окружної Команди, так як і „Луцькі Відомости" в трьох мовах: німецькій, польській, українській. В кождім байзлю — ресторані (з написсю „nur für Herren Offiziere") жиди боялися прямо говорити з нами по українськи та дивилися на нас, як на варятів. В Луцьку бачив я в уличній кольпортажі „Діло" й „Українське Слово". Це останнє має мати значний відбут між треном, який тут вічно їздить. В Ковлі ніякої української часописі — мимо пошукування — не знайшов. В Ковлі, крім польської збірної станиці, крутиться маса легіоністів. Як зачуваю, має небаром прибути їх сюди ще більше з фронту, щоб переводити реквізиції. Покищо сни-мрії Старосольського про нашу збірну станицю і т. д. взяли в лоб. В кадрі назвали мене „клопотайлом", а в полі „чорним круком". Може бути, що я представив тут всьо занадто чорно. Признаюся, що все те, це тільки зверхний образ, як Безгрішний каже: момент. Може бути, що по якімсь часі воно буде виглядати інакше. Може. Не знаю. Не забувай і пиши часто про всьо, що в полі діється, що у „великій політиці" — всьо. Тут не маю ні одної знакомої душі. Завтра зачинаю складати офіціяльні візити всім „шпіцам" — буду сондувати.

Здоровлю всіх сердечно Ваш Вітовський.

(Далі буде).

Сумерк Київської Печерської Лаври

Написав: *Хв. С.*

(Докінчення.)

IV.

Відкриття нарад розпочалося відспіванням молитви „не імами инія помощи токмо у Тебе Богоматері", котру співали усі присутні. Це була пісня, що її співали тільки в Лаврі, особливим напівом в часи небезпеки.

— Сам я колись молився — говорив потому Гордієнко — і за час мого довгого життя прийшлося мені нераз чути ріжні співи, при ріжних настроях людських душ, але такого настрою, як тоді, не відчував я ніколи. Я не в силі людськими словами передати враження, яке на мені зробила та молитва, виллята з глибини, малощо не тисячі душ. То була правдива молитва „єдиним серцем і єдиними устами". То було „моленіє о чаші" Христа в Гетсеманському саду, або скорше душевний зрив людей, котрим грозить смертельна небезпека, людей, які молилися над викопаною для себе могилою. По молитві все затихло, завмерло. Мовчанка тревала біля чверть години. Всі виглядали, як закаменілі. Ніхто не мав відваги нарушити цеї гробової тишини. Ця хвиля загіпнотизувала і самого товариша комісаря, який сидів мов той камінь. Хтось опамятався і сказав, що пора розпочати засідання. Тоді вийшов на трибуну Гордієнко, проголосив відкриття зборів та вияснив ціль їх скликання.

— Теперішнє грізне положення, в якому находиться Лавра і взагалі церква та духовенство — сказав Гордієнко — є виплливом надзвичайно складних обставин і присутні мають найти вихід з того положення, бо треба або приноровитися до нових форм життя, або згинути. Ці нові форми життя вдерлися, отці монахи, до ваших келій і з ними мусите числитися.

Потім вияснив, чого вимагає большевицька влада, та просив присутніх, бути обережними та здержаними в промовах і не уноситися, щоби не допустити до розвязання зборів. Не вільно говорити з місця а треба записатися, хто бажає, до голосу. Кождому буде дана можність висловити свою думку. Позатим запропонував вибрати президію зборів, та секретарів. Присутні вибрали головою зборів архимандрита о. Климентія, а членами президії крім монахів двох послушників і одного робітника, з котрих один був дипльомованим інжиніром політехнічного інститута, другий адвокатом а третій друкарським робітником. Всі вони вступили в монастир ще на довго до війни.

Перший заговорив о. Климентій. У своїй годинній промові вияснив, яке було і з чого складалося монаше життя, і що завдяки монашим традиціям а ще гірше через впливи світської влади монахи не злилися з народом, замкнулися у своїх келіях а тепер прийшла пора, щоби монаша праця вийшла на світ Божий, бо інакше грозить їм смерть. Такий взагалі був зміст мови, котра була виголошена з великим одушевленням. На трибуну для промов записалося около 200 осіб.

Підчас дебат виявилося, що істнують два напрямки: один за приняттям цивільного статута, а другий за його відкиненням.

Один з опозиціоністів висловився, що приняття світського статуту це похорони „по первому розряду Києво-Печерської Лаври", як твердині православія і монашества, він пропонував, що краще приняти мучеництво ніж світські устави. Підчас дебат багато говорено про митрополитів, що вони мали при Софійськім Соборі палату для мешкання, але з політичних мотивів царська влада посадила їх у Лаврі. Засівши в Лаврі митрополити стали для неї тягарем не так матеріяльним як мо-

ральним. Вони відібрали Лаврі автономію, знесли чин ігумена а замісць нього створили уряд намісника, залежного від митрополита. Думали тільки про те, як би догодити україножерницькій російській політиці, а через те Лавра, котра жила соками українського народу, нічого доброго для нього не створила, не дбала про його освіту крім релігійних потреб. Найбільше дісталося на адресу останнього митрополита, Антонія Храповицького[1]), котрий, як висловився один монах, завів у своїх палатах кабарет і нарушив відвічний звичай, що забороняв вїзд кіньми в Лавру через „святі ворота". Святі ворота були розмальовані і обставлені іконами і становили як би каплицю.

Дебати тривали до години 3. в ночі і перед свитанням всі одноголосно погодилися приняти згаданий статут. Ініціятивна група, з якої складалася управа і ревізійна комісія , відмовилися від свого становища і наново вибрано членів управи і ревізійної комісії.

В дальшому урядуванні Лаври виросли такі труднощі: як відомо, Лаврою управляв Собор, котрий складався виключно зі старших заслужених монахів. Новий статут і збори вимагали, щоби до складу управи увійшли послушники і робітники, а тоді булиби дві управи: Управа товариства і надзірна рада окремо, а Собор окремо. Це могло внести розклад у життя Лаври. Щоби усунути можливість „двоєвластя", заступник митрополита, епископ Михайлівського монастиря, Назарій позволив, щоби до складу нового скомбінованого Собору Лаври крім монахів увійшли ще 3 члени: 2 послушники і один робітник. Вибрано з послушників інжиніра та правника, а з робітників друкаря, що про них була вже мова.

Так розпочалося в Лаврі нове життя, котре небавом закінчилося упадком і повним знищенням майже тисячлітнього її істнування.

V.

Після тих зборів Лавра зробилася центром духовного життя усіх монастирів і церков. Гордієнко працював від досвіта до пізньої ночі і вганяв по большевицьких установах.

В такий самий спосіб, як Лавра, виробили при допомозі Гордієнка статути чоловічі монастирі: Братський на Подолі, Нікольський, Видубицький на Дніпрі, Троїцький на Звиринці, Фелофаніївська Пустинь, та жіночі: Фльоровський, Покровський (Великої Княгині) і Введенський.

Михайлівський монастир спізнився і комісар Рапапорт відкинув затвердження статуту для того монастиря, бо тимчасом Центральний Комітет заборонив дальші обєднання монахів в союзи згідно з законом р. 1910, хоч істнуючих не розвизував. Як показалося пізніше, всі запори були, як і всі інші обіцянки большевиків, тільки мороченням голов, щоби виграти на часі, доки не змішніє їх влада, а тоді вони виявлять своє правдиве обличчя.

Статути „обществ исповедующих православную веру" при парохіяльних церквах затверджувано без перешкод і вибраним представникам тих обществ комісарі передавали церкви, будинки, предмети релігійного почитання, одіж і інше рухоме та нерухоме майно*).

Простим способом без провірки опису майна писалося тільки: Майно приняли такі і такі уповажнені, а передав їх такий то комісар. На всякий випадок отримали відпис**).

Розпочалася весна і треба було щось зарадити, щоби не спізнитися з посівами в полях і городах. Комісар земельних справ Мещеряков запобігав в такий спосіб: усім монастирям і церквам, котрі володіли землею, посилав обіжники, в котрих запевнював, що земельні справи останутъ по старому. „Кожда пядь землі", — наказує обіжник — „мусить бути оброблена, кожне деревце мусить бути обчищене; монастирі і церкви будуть користуватися з піль і городів землеплодами в вистарчаючій скількости".

Рівночасно з тим нібито упорядкованим господарського життя чрезвичайка вишукує жертви, несе знищення; смерть косить винних і невинних.

VI.

Коли Гордієнко складав один з останніх статутів, Рапапорт, котрий відносився до нього дуже корректно і чемно, спитав його з іронією, чи не бере він участи в тайнім товаристві: „Охрани монашества і православної релігії". На той запит Гордієнко відповів, що його виступи є явні і відомі, а про таке товариство він чує перший раз.

---

[1]) *Він недавно помер у Сербії*

*) З усіх Київських церков одна тільки Марієнсько Благовіщенська церква не була зареєстрована через те, що її большевицька влада зареквірувала з усім майном для т. зв. „живої церкви". Церква та була карикатурою на православну церкву. Богослуження на зовнішній вид нібн було те саме, що і у православній церкві, а по суті це було не що інше, як авдиторія пропаганди комунізму з церковної проповідниці. Привезені большевиками з Росії попи виголошували серед богослуження по кілька разів проповіди на ріжні релігійні і біблійні теми. Але всю суть проповіди підтягали до комунізму. Напр. Леніна і Троцького порівнювали з Мойсеєм і Ароном, що вели жидів з египетської неволі до обітованої землі а Ленін і Троцький тепер ведуть працюючий люд з царської і буржуазної неволі до „світлой будущности". Христос в тих проповідях виявлявся ярим комуністом, котрий ненавидів багатство і уважав всіх людей рівними. При виносі Евхаристії, після хировимської пісні на літургії, поминали совітську владу і кінчили словами: „Вас і всіх православних комуністів да помянеть Господь Бог во царстві своїм во віки віков амінь". Було трохи дивно, що живо-церковські попи, як скинули зі себе „ризи", виходили зза престола „припоясані" наганом і фінським ножем, якби настоящі типові чекісти.

**) Треба зазначити, що проект руйнації церков і монастирів, большевики виробили хіба ще тоді, коли находилися в запльомбованих німецьких вагонах, бо навіть така проста річ, як передача комісарам відписів церковного майна, відограла велику ролю. Як настав час рабувати церкви, большевики відгребли ті відписи майна і зажадали передачі всього того, що там записано.

ШТАБ І. КОРПУСУ УГА.
Козятин (?). 8. XI. 1919.
1. ряд: сот. Олесницький, пор Цап (?), полк. Микитка, сот. Гнатевич, чет. Баландюк.
2. ряд: пор. Люнц, чет. Айльвайль, пор. Караван, от. Куніш, пор. Коцупер, чет. Бойко.
3. ряд: пор. Дикий. Два старшини в горі і пані незнані.

— В душу мою — розказує Гордієнко — закралося прочуття чогось страшного.

Якраз після тієї розмови з Рапапортом Гордієнко стрінув знайомого товариша, прокуратора судової палати, котрий м. і. сказав йому, що він також заплутався в церковні справи тільки з другого боку...

Тоді Гордієнко радив прокураторові справу охорону релігії і усякі інші ладнати в такий спосіб, котрий він випробував: іти отверто до большевиків. Ризико і тут не мале, але далеко менше, як при засновуванні якогонебудь тайного товариства.

Ця порада спізнилася. Товариство „охрани монашества" вже було засноване, збиралося конспіративно, то в однім то в другім льокалі; а напрямок його діяльности був антибольшевицький.

До того товариства записався провокатор і видав усіх членів; Чека заманила їх фалшивими, підробленими визваннями на Лютеранську вулицю, де арештовано 60 осіб і спрямовано до чрезвичайки, котра містилася при Інституцькій вулиці в домі Броцького. Там усіх розстріляли. Межи ними були дві монахині, кількох професорів братської академії в Києві на Подолі і двох протоєреїв з Черкас. Один з тих протоєреїв був дуже симпатична людина — о. Корсуновський, котрий покінчивши академію, не гонився за карієрою і взяв парохію на селі в Таращанському повіті, де працював, не закладаючи рук, на просвітянській ниві. Тільки тоді, коли настав час вчити дітей, о. Корсуновський попросився до міста і отримав парохію в Черкасах на передмістю, де містилася цукроварня. Там він усю свою енергію обернув на просвітянську працю серед робітників у цукроварні, котрих було більше тисячки. Другий розстріляний протоєрей був чорносотенний „настоятель" Черкаського Собору, відомий член государственной думи (назвисько його я забув), він прославився тим, що в часі промови члена думи, соціял-демократа Караулова крикнув з місця:

— Замовчи, каторжнику!

На цю репліку Караулов відповів йому:

— Так, я пішки, в кайданах, з оголенею до половини головою, йшов по большой Володимирке (так називався „тракт", котрим гонили арештованих на Сибір), відбував каторгу, а що ви тут сидите, то в тім є капля моєї крови і моїх сліз.

VII.

Весняна праця була закінчена, поля і городи оброблені, дерева і корчі, як того вимагав Мещеряков, обчищені, але не для тих, хто коло них працював.

Мало по-малу большевики здіймали маску і почали показувати своє правдиве обличчя. Лавра мала великі позаміські маєтки, де містилися крім господарства два монастирі під назвою Китаївської і Голосіївської „Пустині", а також другі менші маєтки. Все це майно було підпорядковане „горхозові", в особі Універзала. В місяці червні відносини большевиків до Лаври почали псуватися. Непорозуміння повстало в Китаївськім монастирі. Як тільки запахло літом, большевицькі урядовці потяглися на літниська зі своїми дамами за місто і більшість їх опинилась в Китаєві. Вони зреквірували митрополичу літню резиденцію, розмістилися в салі, що була обвішана іконами та історичними портретами, з котрих деякі були історичної вартости. Ці портрети та ікони вони перемальовували, виколювали очі, нищили всяким способом; в митрополичих палатах відбувалися пяні оргії. Відтак забралися до оранжерій і теплярень, зібрали ранні овочі та ягоди. Дусили в ставах бомбами рибу, словом господарили по свому.

Зрозуміла річ, що скаржитися комунебудь було все одно, що кидати горохом об стіну, а передовсім Універзалові, він був або пяний або зовсім не

бажав собі бачитися з Гордієнком, та і сам Універзал був лицарем свого часу.

Вже пізніше на Волині мені передавали, що це була за птиця: Якийсь час перед війною він працював в ліберальних часописах, а коли прийшла мода на чорносотенство, котрому російський уряд сипав золото, Універзал зробився переконаним чорносотенцем і, як було вже згадано, втиснувся в Почаївську Лавру, де редагував чорносотенні, погромницькі листки. В часі війни Почаївська Лавра була евакуована в глуб Росії і з нею рушив Універзал. На еміграції, як наступали большевики, він перефарбувався в комуніста. Волиняки називали його „холявкою" і навіть подавали мені його правдиве українське призвисько, але я його забув.

У Лаврі і в других монастирях і церквах життя ішло нормально. Гордієнко навіть виробив дозвіл для Лаври удержувати власну сторожу з 50 осіб, для котрих большевики назначили якогось комісаря і дали їм збрую. Сторожа удержувала порядок і зовсім не пускала до Лаври червоноармейців. На Великдень в час відправи утрені перед святими воротами зійшлося около сотні „товаришів" і сторожа їх не пустила. Вони прислали делегатів з проханням пустити їх до церкви і дати змогу оглянути печери. Такий дозвіл вони дістали і заховувалися спокійно, дотримавши свою обіцянку. По закінченні богослуження пішли у печери а потім часто зявлялись одиниці і гурти відвідувати Лавру. До жадних інцидентів не приходило.

VIII.

Вкінці прийшла черга і на Гордієнка. Він крім помешкання в Лаврі мав канцелярію на Подолі, в якій вистінчував справи тої інституції, котрою завідував в часі війни. Після того, як він довідався, що сталося на Лютеранській вулиці, та у звязку зі словами Рапапорта, він був дуже осторожний і ночував в ріжних місцях, а в Лавру перестав ходити. Також не показувався на Подолі у своїй канцелярії.

В травні він довідався, що його канцелярія на Подолі здемольована, акти викинені на вулицю і все його майно, одіж, обув і білля і т. п. забрали большевики, а на дверях прибили картку „реквіровано". Після того він мусів ще більше скриватися і втікати якнайдальше від київської чрезвичайки. Скінчилося на тім, що Видубицькі монахи на рибацькому човні вивезли його Дніпром за Київ, висадили на беріг у лісі коло відомого історичного Межигорського Спаського монастиря, 20 верств від Києва, і звідти він з клунком на плечах та паличкою в руці пішов у світ.

Я з о. Климентієм розпитував цих монахів, що вивезли Гордієнка з Києва, як він почувався, коли його висадили у лісі. На це вони сміючись розказували, що він собі з того нічого не робив. Натягнув на себе торбину і затягнув пісню:

„Над річкою беріжком"...

Що з ним сталося, невідомо. Після того, я теж покинув Київ — оповідав дальше о. Теофіль. — Кілька літ пізніше на Волині стрінув я знайомого, колишнього мирового суддю на Київщині п. Орловського, який був свідком останньої трагедії Києво-Печерської Лаври. Він оповів мені, що большевики зняли з ікон цінні золоті та срібні ризи і все, що було цінного, розграбили. З невідомих причин місцеві большевики чудотворну ікону не рушили і лишили на тім самім місці, де вона висіла над іконостасом. Щоби поклонитися цій чудотворній іконі, зявлялася така маса народу, що вкінці большевики звернули на це увагу, стривожилися і наказали загамувати доплив народу.

Одного дня большевики тягаровим автом під'їхали під Лавру, на чолі з комісарем, він прикликав до себе архимандрита Климентія і сказав йому:

„Я є українським комуністом і хотів чудотворну ікону лишити ненарушною. Нажаль прийшов наказ з Москви зняти дорогоцінности і вислати їх у Москву. Доручаю вам зняти ці дорогоцінности з ікони власноручно".

О. Климентій відмовився це зробити і боронився тим, що він не має тепер ніякої власти, мають її большевики, то нехай вони роблять, що хотять, а по друге він не бажає собі, щоби історія записала його імя, як такого чоловіка, котрий помагає обрабовувати ікону. Тоді большевики спустили ікону в долину, зняли з бльока, віднесли до притвору, де жиди ювілери зняли золоті ризи та бриляни і тутже їх важили і оцінювали. По їх оцінці одні бриляити без золотих риз мали вартість півтора міліона долярів. Бриляити і золото запакували в залізну скриню і оператори вивезли з Лаври.

О. Климентій забрав ікону, відніс у церкву, впав на землю і плакав як мала дитина.

Початки української козаччини

Написав: *Теофіль Коструба.*

Незвичайно цікаве й оригінальне явище, українська дніпрянська, низова або запорозька козаччина, притягала й притягає до себе увагу не лише звичайного читача, але й учених дослідників. Звичайно ми привикли читати, що походження української козаччини таке:

Литовська Держава, що після упадку Галицько-волинської обняла майже цілу її спадщину (крім Галичини й Закарпаття), опинилася перед татарською небезпекою, перед якою треба було забезпечити погряничне (тай не лише погряничне!) населення. В тій цілі будували погряничні городки, але вони давали слабу охорону. Щоби собі якось радити, погряничні старости, особливо черкаські, старалися про місцевих вояків, що їх особливо багато було якраз у погряничних староствах. Це були місцеві мешканці, що виходили „на уходи", себто на хвилеву добичницьку господарку в степах. Там стрічалися вони з татарами, в небезпеці боронилися, або й грабили татар, і так із них вироблялися завзяті вояки. З часом ставало їх багато й на поч. XVI. століття погряничні старости набирають їх на службу. „Уходники" знані під тюркською назвою „козаків" і таких українських козаків знаємо вже в 1490-их роках, або трохи скорше. Назву прибрали вони від татар. Пізніше, в середині XVI. ст. вони осіли на дніпрових островах, вибудували там засік — „Січ" і так дали початок Запорожжю. Пізніше збігалися туди ріжні люди, навіть неукраїнці, й доповняли чисельно козаків. Таким чином козаччина — це витвір кольонізації українських степів, а головний склад його становили українці, що приходили в степи з півночі й заходу.

Звичайно, оскільки йде про людський матеріял і його національність, то таке вияснення (оперте на дуже багатім матеріялі— актах, описах і т. д.) правильне. Але в цей спосіб ніяк не можна вияснити своєрідних організаційних рисів Запорожжя чи козаччини. В першу чергу така повздержність супроти жінок дивувала дослідників і вони шукали зразків цього в монашо-лицарських організаціях — але ті вияснення невдатні, бо козаки не монахи. Далі вічевого устрою й своєї оригінальної ноші теж не набралися козаки від хліборобського населення північної й західної України. Воєнна козацька штука — робити оборонний вал із возів (табори) — не має тут своїх зразків, а шукати їх у чеських гуситів так само неправдоподібне, як і в монаших орденах зразків для безженности. Врешті тяжко уявити собі, в який спосіб уходники присвоїли собі тюркську назву козаків, як вони лише були приходнями в степах. Отже устрій козаччини вимагає іншого вияснення початків козаччини, себто того завязку, ядра, що дало устрій козаччині й асимілювало до себе прибуваючу ріжношерстну збиранину.

Що ж природніше, як шукати такого вияснення якраз у степах, що були осідком козаччини? І справді, багато вчених старалося вишукувати звязки між давнішим населенням українських степів, а пізнішою козаччиною. Такі погляди стрічаємо з давніших учених у Антоновича, Яблоновського й Дашкевича, а з новіших у С. Федорова кубанського історика. Як побачимо зараз дальше з подрібного розгляду, ми справді лише в українських степах найдемо ключ до зрозуміння початків козаччини.

Як виявляють новіші досліди, українські степи навіть під владою кочовиків (печеніги, торки, половці, татари) не були цілком позбавлені старого словянського населення. Спершу, в VIII—IX. століттях берегла степів перед новими наїздниками зі сходу Хозарська Держава, та під кінець IX. ст. вона ослабає й перепустила печенігів і угрів через свою територію (долішня Волга—Каспій—Донщина) в наші степи. Пізніше, після її упадку (кін. X. ст.) орди свобідно переходять і запановують у степах. Вони випирають звідти численне полянське (й може також сіверянське) племя, що жило в чорноморсько-донських степах й воно посувається на північ, де в тяжкій боротьбі з деревлянами опановує їх країну (з Києвом), а далі поширює своє панування по Дніпрі й на північ аж до Новгороду. Натомість зі степів Київська Держава уступала, ними не цікавилася — й тому мається враження, мовби там не остало цілком словянської (рештки еміґрантів на північ — полян, а з правобережних племен — уличів і може тиверців) людности. Тимчасом вона там була — про це стрічаємо цілий ряд вісток.

З наших літописів (Київського й Волинського) знаємо, що українці (в XII—XIII. ст.) жили в степах — „половецькім полі", або просто „полі", як вони називаються в наших літописах. 1144. року Іван Ростиславович, князь Звенигороду галицького, скористав із неприсутности галицького князя Володимирка й хотів зайняти Галич. Намір не вдався, бо хоч Іван і опанував його, то мусів покинути. Він утік на Подунавя, а звідти „полем" до Києва. Тут зазнав багато всякої біди, але 1159. р. втік „у поле до половців". Він спинився в „дунайських городах", зібрав тут багато половців і 6000 б е р л а д н и к і в — якраз місцеву неполовецьку, отже словянську (може з примішками) людність. Його й самого називають берладником. 1189. року виступає син Івана, Ростислав, у степах і має свою дружину — очевидно зі степовиків. Пізніше, 1223. року, над Дністром, отже м. б. на території берладників, стрічаємо велику силу „вигонців галицьких" ,що на тисячі човнів (отже було їх бодай 10 тисяч!) їдуть на поміч українським князям проти татарів, що тоді вперше в нас появилися.

Крім берладників знаємо рівночасно з ними, в XII—XIII. ст. ще б р о д н и к і в, напів кочуючу людність, словянську, що в чужих документах (нпр. мадярських) XII. ст. виступають у тіснім союзі з половцями, а в 1223. р. зі своїм воєводою

(начальником) Плоскинею виступили навіть проти українських князів із татарами. Це людність християнська.

Що торкається території бродників, то їх знаємо й на Подонні і в околиці Угорщини (Семигороду), а берладників на Бесарабії й долішнім Подунавю. Про Дон маємо ще вістку в західного письменника XIII. ст., Рюйсброка; він називає Дон східною границею Руси, себто вказує, що аж туди ще сягала українська кольонізація. В усті Дніпра згадується кілька разів місто Олешшя, а про словянську й то численну кольонізацію зах. Криму (керченський півостров) XII—XIII. століть знаємо від східних письменників.

Про XIV-те століття маємо теж вказівки, що українські степи були заселені словянським, себто українським населенням. Сарайське епископство, вже під татарською владою, засноване около 1260-го року, протягом поверх сотні літ бореться за юрисдикцію над християнським населенням Донщини проти посягань рязанських епископів. Підчас тієї боротьби бачимо численне населення — рештки старої української кольонізації Подоння. Якраз у 2-ій половині XIV. ст. й маємо п е р ш і в і с т к и п р о к о з а к і в.

Слово „козак", як уже вище було сказано, тюркського походження. Вперше записане стрічаємо його в 1303. році в словнику половецької мови, що його зложив один італієць (це т. зв. Codex Cumanicus, нині зберігається в бібліотеці при церкві св. Марка в Венеції, пор. С. Е. Малов, К истории и критики Codex Cumanicus, „Известия Акад. Наук СССР, VII серия", 1930, V, с. 347—375). Означає воно людину вільну, волоцюгу, або сторожу. Про словянські сторожі в татарськім війську знаємо в XIV. ст. Як бачимо, назва козаків цілком відповідає старій назві бродників, що з Плоскинею вже в XIII. ст. на Подонні виступали в союзі з татарами! При описі битви кн. Дмитра Донського з татарами на Куликівськім Полі 1380 року чуємо на Дону про „н а р і д х р и с т і я н с ь к и й, п о з а й н я т т і в і й с ь к о в и й, н а з в а н и й к о з а к а м и", що стрічав Дмитра Донського — очевидно з мусу, бо він побідив козацьких союзників татар. Це й є п е р ш а в і с т к а п р о у к р а ї н с ь к у к о з а ч ч и н у.

Перед кінцем XV. ст., а саме в середині його, бачимо козаків, званих орґузіями, на службі в ґенуенській кольонії Кафі Докладно описує їх правне положення статут Кафи з 1448. року й із того можемо заключати майже певно, що ці козаки були в великій більшості українського походження. Деякі риси (особиста вільність, система поділу добичі) виразно вказують на такі самі пізніші риси в Запорозькій Козаччині (гл. С. Федоров, Козаки по статуту ґенуезських кольоній, „Літопис ЧК.", 1933, IX. і X.).

Отже вістки про українських козаків з 1490-их років не є першими вістками, бо такі маємо вже що найменше сто літ раніше! З того виходить, що українська козаччина — її завязок і найстарший людський матеріял — це останок воєнної організації старої української степової людности, що заціліла під половцями й татарами протягом XII—XV. століть. Вона була досить численною, а пізніше щойно доповнювалася „уходниками" й усякими втікачами.

Лише в цей спосіб зрозуміємо риси козацького устрою, особливо — почуття к о з а ц ь к о ї ч е с т и, того аристократизму, який не міг витворитися серед ріжношерстої голоти, що збігалася на Січ у пізніших часах. Ці збігці асимілювалися до старого ядра, доповнюючи його чисельно. Якщо ми пізніше бачимо, що шляхта навіть „козачіє", переймається козацьким духом, а українці й неукраїнці вважають козаків за лицарство — то хіба не тих збігців!

Дальше на це саме вказує й славний к о з а ц ь к и й ч у б - о с е л е д е ц ь. Вже грецький письменник X. ст., Лев Діякон, описуючу кн. Святослава каже, що його „голова цілком обголена, а з одного боку висів чуб, що означає знатний рід". Угорські місіонарі, що 1237. р. були в Тмуторокані (на Кубанщині), застали тут людність грецької (православної) релігії; „всі їх мужі цілком голять голови крім визначних, що на знак визначности над лівим вухом лишають трохи волосся, а решту голови цілком виголюють". В одним і другім випадку пізнаємо пізніший запорозький чуб, а він — ознака благородности!

Відносно устрою козаччини, звертає на себе увагу к о з а ц ь к а р а д а з участю всіх козаків.

Полонені, вчителі української народньої таборової школи у Вецлярі.

Це, очевидно, не пізніша, здеґенерована „чорна рада“, серед якої жирували чужоземні аґенти, але останок передкняжого, вічевого устрою, лише з усуненням вічевої анархії, а заведенням військової дисципліни. На подібність віча княжих часів і запорозького вказували Костомарів і С. Федорів. Отже й воно в козаків старинне, не пізніше

Ми не знаємо, хто й як зреформував старе, анархічне словянське віче на запорозьке, що радше наґадує нам ґерманські віча всіх вільних — вояків. Найправдоподібніше припустити, що зреформували старе віче на ґерманський зразок скандинавські варяги, з яких і вийшла наша київська княжа династія. Присутність варягів у наших степах у XII. столітті, про що знаємо від грецького історика Івана Кіннама, є, очевидно, вказівкою, хто впливав у цім напрямі. Але до цього реформа не обмежилася. Скріплення козацької орґанізації виявилося в обовязковій безженності козацького братства. Подібності до неї маємо серед ріжних народів у т. зв. парубоцьких орґанізаціях, що мають свої окремі доми („курені“), не сходяться з жінками й т. д. Отсі парубоцькі громади глибоко старинні й стоять у звязку якраз із воєнною орґанізацією. Тут отже маємо пояснення запорозької безженности — а маємо й незалежно від Запорожжя парубоцькі громади в Україні (вказували на них Сумцов і Грушевський).

Коли мова про воєнну орґанізацію, то треба звернути ще увагу на козацькі табори, що з їх возів робиться оборонні обварування. Вони так само старинні й так само свої, як і вище вичислені риси. А саме грецький історик Микита Акомінат (званий також Хоніятом)) розказує про мешканців наших степів (він називає їх скитами, але це певно українські по національності степовики), що вони так боронилися проти греків: „Скити, вивчені в таких битвах довговічним досвідом, устроїли ось що: звязали всі вози в одно колесо й на них помістили, мов на валах, велику часть свого війська, поприставлявши до возів у багатьох місцях похилі дошки мовби кладки. Коли напирали на них греки, вони опершися плечима об вози, немов у збройній твердині не чули ніякої невигоди втечі. Потім, набравши сили, вискакували немов із брам і доказували чудес хоробрости. Виглядало це не інакше, як облога мурованої твердині.“ Оповідання відноситься до 1121-го року, а вже говориться про давність такого способу воювання. Отже хіба чеські таборити вчилися від нас способу воювання, а не ми від них, як дехто думає.

Доволі вже цих рисів старинности козацького устрою, щоби переконатися, що він сягає своїм початком у княжі часи, а може почасти й у передкняжі. Чужих зразків для вияснення козацької орґанізації не треба шукати, бо вони завжди будуть натягнені. Видав її зі себе наш степ, що в другий бік дав почин Київській (Руській) Державі Ігора, Святослава й Володимира Великого. Запорожжя ж пізніше ще раз повторило ролю українських степів, що її вони відіграли в IX—X. століттях: видало в XVII. столітті Українську Козацьку Державу — Гетьманщину.

ВОЄННІ УСМІШКИ

Бистра орієнтація

— Вояк повинен мати бистрий орієнтаційний змисл.

Таке речення сказав я до своєї молодої господині одного червневого вечора в селі Н. недалеко Грималова. Ми сиділи в двійку в садку на лавочці.

На небі стояв місяць.

— А ви орієнтуєтеся бистро? — спитала.

— В одній секунді! Дам вам приклад. Тому тиждень я — ще з одним товаришем — закладав телефонічну лінію. Я сидів у рові, товариш поліз бороздою до якогось яру на переді. З боку чорнів ліс. Рантом від ліса свиснули над нами стріли. Ми незаслонені — нас побачили!

Я приляг на дні рова, товариш у борозні.

В лісі ворожа патруля.

Як вилізу відразу на гостинець — смерть. Вони чатують. Для проби я підняв шапку на патику.

— Пінь... пінь...

Зле.

Моя господиня аж дрожить. Відрухово присунулася до мене.

— Ну, і що?

— Рішаюся в одну мить. Рів тягнеться довго. Ген дальше терен нагло спадає й зачинаються хащі. Даю товаришеві знак — і лізу.

Господиня шепнула:

— Боже... — і ще тісніше присунулася до мене. Мене кинуло в легку дрож, але я затискаю зуби.

— А я лізу дальше...

— Ну, ну?

Очі моєї господині аж горять. Лице пашить. Нічка, місяць.

— Я лізу й лізу...

— Лізете?

— Так.

— Ага...

— Але слухайте. На переді рів вривається в якийсь яр. Я бистро орієнтуюся: як дійду там, то я врятований... Товариш теж...

Оповідаю так драматично, що моя молода слухачка аж за руку мене вхопила.

— Ну, і що скажете? Це був одинокий вихід — я, як показалося — дуже добре зорієнтувався. За хвилину ми оба були поза небезпекою

Місяць сховався за вишню. Господиня нахилилася до мене і на мене війнув її гарячий віддих.

— Або такий випадок...

І я оповідаю другий випадок. Потім третій. Розказую ріжні випадки моєї бистрої орієнтації. Місяць зайшов.

Коли я зачав оповідати четвертий випадок, моя господиня схопилася з місця і сказала люто:

— Ну, ну, ідіть спати... дітваку!

Я пішов. Моя кров розжеврілася як грань. Я навіть — признаюся — сильними руками пригорнув до себе молоде й струнке тіло моєї господині — але в мріях. Серце мені билося молотом...

Я заснув аж над раном.

— — — — — —

В цім останнім випадку я зорієнтувався аж за рік...

Федь Триндик

Спогади про культурно-освітню працю
на Підляшшу, Поліссі й Волині в 1917 р.

Написав: *Домет Олянчин.*

(Докінчення.)

„Труднощі, треба замітити, зустрічались (також) і з боку місцевої німецької адміністрації, яка зразу не могла зрозуміти прибуття Запорожців і їх завдань і яка в деяких випадках піддавалася впливові польської протиагітації. Довго тревала війна, відбилась дуже „на матеріяльних засобах самих селян“ і їх дітях, що не дуже то вони були для зими взуті й одягнені. Такий стан відбився особливо на поліщуках на Підляшшу, куди вони були зпід фронту німцями переселені“*).

Поскільки німецька адміністрація на Підляшшу, Поліссі й Волині почала була до появи січовиків і синежупанників звикати й не робити їм далі великих труднощів в їх праці, бо по той бік фронту творилися на Україні великі події, постільки матеріяльні злидні населення тих земель були для них просто непоборні, які дуже перешкоджали там гайному розвиткові нашого шкільництва. Але з ними, тими всіма труднощами, довелося все-ж-таки боротися. Де є віра й терпець, там є діло й вінець.

До дня 15. грудня 1917. р. було на Підляшшу, Поліссю й Волині, пише І. Невеселий, 96 народніх шкіл, в котрих училося 5226 дітей, при 110 учителях, з яких було 59 цивільних осіб з місцевого українського населення, а 51 січовиків і синежупанників. До Різдва те число шкіл побільшилося ще на 18, а діти зросли приблизно на 780 учнів. Окрім цих шкіл істнувало також тоді 19 шкіл грамоти, в яких училося до 200 дітей. У кімнаті „Шкільної Ради“ висіла на стіні біля стола карта України, на якій ці й ті школи були зазначені шпильками з червоненькими паперовими прапорчиками. „Приватні“ школи жидівські в рахубу українських не входили, хоч у них і викладали українську мову, як предмет. Деякі з тих новозаснованих українських народніх шкіл на Підляшшу, Поліссі й Волині були присвячені визначним українським іменам, як: гетьманові Богданові Хмельницькому, гетьманові Іванові Мазепі, Тарасові Шевченкові, Михайлові Драгоманову, Борисові Грінченкові, Михайлові Грушевському та навіть знаним трьом таборам полонених у Німеччині**). По Різдві напливали до „Шкільної Ради“ в Білій прохання за проханнями у справі відкриття нових шкіл, але їх відразу задовольнити тоді було вже неможливо через брак не так шкільних приладів, які залежали від обмалю грошевих засобів, як учительських фахових сил, бо не всі січовики й синежупанники могли бути ними. Серед населення таких сил вже не подибувалося. Та інтеліґенція, яка перед війною була коло нього, в більшості „істиннорусская“, перед приходом німців його на поталу залишила і вся повтікала в глиб Росії. На все Підляшша, Полісся й Волинь, очевидно під німецькою окупацією, ми спромоглися мати, приміром, лише одного однісінького старенького православного священника для заспокоювання церковно-релігійних потреб населення. Мусів в супроводі нашого січовика-дяка переходити що тижня від околиці до околиці, щоб там у суботу в вечорі правити вечірню, а в неділю зранку утреню й Службу Божу. Де той симпатичний старий священник правив, там був для великого числа люду справжній відпуст, який і я одного разу в глибокому Поліссю відвідав. Він певне що вже десь умер і його могилу варто, особливо поліщукам, великим хрестом з терновим вінком увіковічнити, щоб таким чином засвідчити супроти нього свою вдячність. Цей сумний приклад добре показує, що на Підляшшу, Поліссі й Волині не було ні духовної, ні світської інтеліґенції й тому ми вчительських сил для нових шкіл подостатком не могли мати, в чому ми ані трохи невинні.

Наведене число народніх шкіл на Підляшшу, Поліссі й Волині засновували січовики й синежупанники на основі певних вказівок „Шкільної Ради“, що була, побіч редакції „Рідного Слова“, другим головним органом „Української Громади“ в Білій. Ця „Шкільна Рада“ складалася в своїх початках лише з трьох осіб: голови, заступника голови й секретаря. Від її заснування у червні 1917. р. аж десь так може до середини лютого 1918. р., докладно про це тепер собі не пригадую, довелося бути її головою моїй, на той час ще молодій особі. Для мене склалося воно так через те, що всіми нами поважаний Андрій Савчук від цієї посади відмовився через свої родинні обовязки, за які він по свому прибуттю до Білої мусів сяк-так дбати й на це деякий час присвячувати. Тому він у свою чергу запропонував місце голови „Шкільної Ради“ перебрати мені, а сам погодився стати лише його заступником. На її „неодмінного“ секретаря, який у той же час був діловодом, ми вибрали собі симпатичного й сумлінного Тиміша Чернигівця, бо „Шкільна Рада“ провадила не лише протоколи з своєї діяльности, але й мала деякі свої вхідні й вихідні папери. Наколи б вони, особливо протоколи, в якийсь спосіб в декого й досі ще збереглися, то їх варто

*) Див. „Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссі й Волині“ в „Календар Україн. Громади в Білій на 1918 рік“, ст. 141—142. Далі цітувати цієї статті не буду. Хоч вона виглядає на нині місцями досить наївною, проте статистичні дані в ній, щодо того шкільництва є правдиві й дуже цінні для майбутнього історика по українському вихованню й навчанню, якого по смерти К. Харлампозича в нас ще ніхто не заміняв.

**) Див. дані в згаданій статті І. Невеселого, як також його інформації про ті школи в „Рідним Слові“.

Співаки українського таборового хору у Вецлярі.

передати до бібліотеки Українського Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, як цінну річ для історії українського шкільництва взагалі. Як члени, входили до складу „Шкільної Ради" також призначені нею ж для кожного району, по числу німецьких комендантур, шкільні інспектори та на кожну малу кількість шкіл учителі-інструктори. Почавши з останніх, подаю їх назвиська трохи з памяти, а трохи з „Рідного Слова": січовик Іван Величко, з Чернигівщини; синежупанник Левко Новик, з Катеринославщини; синежуп. Павло Пономарів, з Херсонщини, здається, що був відтак шкільним інспектором; синежуп. Павло Шиман, не пригадую звідки; синежуп. Микола Борисовський, з Холмщини, також шкільн. інспектор; січ. четар, потім півсотенний, Василь Лисенко, з Полтавщини, також шкільн. інспектор синежуп. Мет. Гондарюк, також шкільний інспектор; синежуп. Єв. Пазинський і т. д. До 15 грудня 1917 р. було їх усіх заразом аж 14, як каже І. Невеселий. Цілком зрозуміло, що із розростом шкіл обєднювала „Шкільна Рада" також усіх підлеглих їй народних учителів з січовиків, синежупанників і цивільних.

У веденні шкільництва на Підляшшу, Поліссі й Волині „Шкільна Рада" притримувалася правил і засад, принятих у поступовій педаґоґіці. Деякі з них були нам у пригоді й ті, що їх пізніше постановив для України Ґенеральний Секретаріят Просвіти в Києві. Але ні я, ні деякі мої товариші по праці, не могли нарікати на свою здобуту у школах і самотужки педаґоґічну освіту й тому ми тоді в тих педаґоґічних правилах і засадах, у шкільній орґанізації й оборудованню трохи розбиралися. Окрім того, ми свою педаґоґічну освіту доповнили також у німецькому полоні. Не знаю, як в іншому таборі, але в Зальцведельському, звідки на Підляшша, Полісся й Волинь прибули найкращі сили, за що мені нехай ніхто не бере за зле, було в цьому відношенню питання педаґоґічної освіти добре й по розумному поставлено. З початком 1916. р., коли в тому таборі повстала народня школа, для її вчителів були введені так звані конференції, на яких учителі читали з обсягу виховання чи навчання реферати, а після них провадилися дискусії. Увесь час на тих конференціях, що прогривали може з місяць, перебував проф. Омелян Терлецький, який з приводу рефератів чи дискусій забирав і свій поважний голос, їх кореґував і при цьому не одну розумну думку із свого досвіду молодим присутнім висловлював. Коли трохи згодом прибув до зальцведельського табору проф. В. Сімович, то питання педаґоґічної освіти було там для учителів поставлено ще краще. Відповідно влаштовувані курси чи хоч би продовження тих конференції, про які оце тільки що була мова, видно його не задовольняли, коли він увів було для них свого роду візитацію в їх шкільних лекціях. А вона полягала в тому, що він у певний час відвідував з вчителями, вільними тоді від своїх лекцій, якусь там одну клясу, де йшла наука, щоб подивитися собі, як вона у ній учителем провадиться. Опісля на учительських зборах чи конференціях можна вже було почути від проф. Василя Сімовича, які він виносив враження з таких своїх візит. Ці враження переповідав він тоді лагідно й то у більшості кращі, бо з гіршими своїми враженнями він ділився відтак сам лише з тими учителями, у яких був на візитації. Тоді самна-сам він звертав тому чи другому учителеві по товариськи свою увагу на його похибки в його науці, а при цьому їх відповідно кореґував. Все це так робив проф. Василь Сімович не раз чи два, а в день у день, що було нашим учителям для їх педаґоґічної освіти очевидно лише на користь. У моїй памяті й моїх товаришів він полишив як найкращі враження не лише як педаґоґ, але й як людина. З нами всіма він поводився просто й щиро, нас любив, як і ми його. Тай серед решти полонених його всі знали, поважали й любили. Ніхто з інших професорів не був так серед усіх полонених українців популярний і улюблений, як власне проф. Василь Сімович.

Коли то ми всі на Підляшшу, Поліссі й Волині почали приступати до заснування українських народніх шкіл, якими я зацікавився майже ще перед своїм приходом сюди, то „Шкільна Рада" взялася була до вироблення їх програми, щоби у науці панувала сяка-така одноцільність. Опісля, як десь у кінці липня прибули до Білої мої товариші синежупанники із Зальцведеля, то цю про-

граму ми ще раз розібрали та її в дечім і доповнили. Тоді „Шкільна Рада“, почуваючи себе трохи в силі, й осмілилася вже була навіть виступити до населення згадуваних країв прилюдно з відозвою, в якій вона закликала його домагатися своїх рідних шкіл і засновувати їх у себе.

Певна річ, що такий пустяк, як програма, не справляв таких великих труднощів в діяльності „Шкільної Ради“, як власне забезпечення шкіл книжками й оборудування їх хоч би найнеобхідними приладами. Все це треба було її придбати, бо без нього не могла істнувати тут жадна школа. Тому то я по постанові „Шкільної Ради“ й за згодою голови „Української Громади“ М. Шаповала вдався був серед літа того ж 1917 р. до Львова, щоб закупити тут за гроші тієї ж громади для наших шкіл у першу чергу букварів, відтак читанок, необхідних портретів визначних наших історичних героїв, діячів і т. д., що я й зробив у книгарні Наук. Т-ва ім. Шевченка. Три чи чотири паки цього закупна я доставив відтак спішним порядком до Білої. А були вони великі й тяжкі, так що на стації довелося їх до баґажу аж „трінкґельдом“ підбичувати. Для наших же шкіл було це все, як псові муха. Всі ті букварі й читанки так скоро розійшлися, що я за таким закупном їздив до Львова в друге й то, здається, що в листопаді, яке відтак до Білої знов щасливо припровадив, як січовик українського збройного відділу при німецькій армії.

При цій нагоді дозволю я собі поділитися тут своїми враженнями лише з першої подорожі до Львова, бо з другої вона, за винятком якихось там кількох ментів, просто забулася.

Коли я приїхав з Білої до Львова, то подався зразу трамваєм до бібліотеки Наук. Т-ва ім. Шевченка, щоб там навідати Володимира Дорошенка й попросити його допомогти мені закупити в книгарні дешево потрібні для нас річі. День був ясний та веселий, — а крім того навіть памятний, але не тому, що я приїхав. Якраз тоді прибув до нього з московського полону митрополит Андій Шептицький і всі львовяни наші лагодилися його зустрічати. Коли він проїздив по вулицях Львова з якимось архикнязем, чи що, то довелося й мені побачити його зблизька та віддати честь нарівні з нашими військовими сіромахами. Але до речі. Натрапивши В. Дорошенка просто на його помешканню, я йому, як годиться представився, передав листа від полк. М. Шаповала та, наче в гостинець, клунок „Рідного Слова“. Відтак завязалася між нами сердечна розмова, яка невдовзі скінчилася тим, що ми обидва вже рижову кашу їли. Потім обводив він мене між книжками по бібліотеці, познайомив мене в читальні здається з М. Возняком, а далі з О. Назаруком і може ще з іншими, приповідаючи їм при цьому весело: „Ось не лиш ви, а й ми маємо українське військо“. Як уже йшли до книгарні, то Б. Дорошенко завів мене ще до Володимира Гнатюка, познайомив з ним, його дружиною й молодою донькою, те саме їм сказавши, що й першим. Тут наші балачки були веселі й В. Гнатюк був радий з нашої візити, казав „заходьте“. Знов по дорозі вступили ми до „Просвіти“, де В. Дорошенко познайомив мене з Василем Щуратом, а цей відтак водив мене до просвітянської салі, щоб показати, як то московити відбили Тарасові Шевченкові на бюсті лівого вуса. В книгарні тривали мої знайомства ще також. З цих знайомств залишилися в моїй памяті лише три особи: поважна пані управителька книгарні, в якої я значну кількість книжок закупив; один урядовець немолодих літ, який показував мені, як треба ті книжки до скринь запаковувати й допомагав мені це робити; та нарешті одна на той час молода, симпатична панна Савина Сидорович, яка тоді як кинулась мені в очі, то й по цей ще день мерещиться вона мені. Вона була тоді вчителькою в Володимирі на Волині, яку заснували Січові Стрільці й яку я потім по дорозі зі Львова до Білої відвідував. Та панна допомогла мені тут, у Львові, купити також гарної матерії на наш жовто-блакитний прапор для „Української Громади в Білій“. Потім запросила була мене в гості до своєї сестри і шваґра, яким був тоді ніхто інший, як проф. Іван Крипякевич. Чомусь так сталося, що по кількох словах нашої щирої розмови ми провадили обидва в його кабінеті вже таку дискусію, що він серед неї аж сердився, коли говорив. Про що-то таке ми обидва

Українська таборова музика у Вецлярі.

толі розмовляли, я й досі не знаю. Проте чай мені в нього смакував, господиня була дуже гостинна, а до того ще й сиділа панна мила за столом.

З решти львівських знайомств пригадую я собі Волошина й голову „Рідної Школи“, до якого мене В. Дорошенко також водив. Здається, що я хотів було дістати від нього деякі ближчі інформації щодо організації „Рідної Школи“ та десь кілька підручників для наших учителів.

Тому, що я у Львові плентався два дні, одну ніч переспав на станиці в Січових Стрільців, які в той час виглядали морально пригноблені й ходили як ті мокрі курі, в наслідок якихось там австрійських розпорядків, що мене навіть дивувало. Увесь час так гарно воювали вони по австрійськім боці, а вона тобі ось-то воно як за це подякувала.

Десь так може через тиждень по своему прибутті зі Львова до Білої я їздив за деякими приладами для наших шкіл і до Варшави, як ось олівцями, крейдою й т. д., бо моя подорож як сюди, так до Львова чи в інший бік нас нічого не коштувала. Тут, у Варшаві, пощастило мені в одній якійсь книгарні майже за безцін захопити з собою кільканацять великих стінних карт „Европейской России“. Тоді ж я міг дістати за дурно там цілу фіру великих шкільних глобусів, коли б я до Варшави був приїхав возом. По деяких наших школах на Підляшшу, Поліссі й Волині я бачив потім ті карти на стінах. На кожній з них була тоді Україна чорною чи синьою смугою так від своїх сусідів учителями відмежована, як це їм їхня „експанзія“ наказувала робити. Ця мудрість була унаслідувана учителями із Зальцведеля від О. Скорописа.

Коли вже сяк-так „Шкільна Рада“ забезпечила свої новвідкриті школи необхідними книжками і приладами, тоді вона почала звертати свою увагу також на матеріяльний бік цивільних учителів. На її пропозицію, а заходами полковника М. Шаповала, вони діставали відтак скромну платню від тих німецьких комендантур, де були наші школи. Вчителі січовики й синє-жупанники діставали тоді вояцький пайок, як і самі члени „Шкільної Ради“, й тому вона ними не турбувалася. Рівночасно стала ця „Рада“ звертати ще більшу свою увагу на духовий бік учителів, в першу чергу цивільних, і на ближче знайомство з ними, для чого почала вона користати так званими районовими конференціями.

Перша така конференція відбулася на Поліссі в Дивині в днях 21 липня і 1—2 серпня того ж 1917 р. Її програма: 1. Відкриття учит. конференції й вибір президії для її проваджения. 2. Звіти: інспектора й делегата „Шкільної Ради“ М. Борисовського та поодиноких учителів від шкіл. 3. Розмови про технічні шкільні справи: про шкільні підручники, прилади, записники, щоденники й інші шкільні речі, про плян і розклад науки в школі, шкільну бібліотеку й архів. 4. Школа назовні і в середині. 5. Про організацію батьківських комітетів при школі. З коротеньких рефератів були заслухані: загальний огляд українського життя, значіння рідної мови, українська граматика, огляд української історії, територія України, національне виховання, учитель у школі й поза школою, про шкільну дисципліну, релігія, метода початкової грамоти, метода навчання історії, метода навчання географії, метода навчання аритметики, наука природознавства, гімнастика, шкільна гігієна, спів. В кінці були показані зразкові лекції.

Як годиться, конференцію відкрив голова „Шкільної Ради“, привітавши всіх присутніх теплими словами, зокрема ж на акті присутнього німецького коменданта. Тоді ж було порішено вислати привітні телеграми: до Української Центральної Ради в Києві, Союзу Визволення України, Української Громади в Білій, громад українських полонених у Зальцведелі, Раштатті, Вецлярі і Фрайштатті та до Українських Січових Стрільців*). Наведений зміст програми цієї конференції досить виразно промовляє за те, якими намірами кермувалася „Шкільна Рада“, щоб її зі своїми учителями відбути.

Друга учительська конференція відбулася в Кобрині в днях 1, 2 і 3 січня 1918 р., на якій присутніх було понад 40 осіб, та з такою програмою: 1. Звіти інспекторів П. Мілера, М. Гандарюка і М. Борисовського та учителів. 2. Огляд українського шкільництва на Підляшшу, Поліссі й Волині, реф. Д. Олянчин. 3. Короткий перегляд українського руху й відношення до нього учителів, реф. М. Борисовський. 4. Головні причини українського руху, реф. Я. Тарасовський. 5. Що вчити й як учити в наших тутешніх школах українських, реф. А. Савчук. 6. Розмова про духовий стан учительства**). На жаль, я цієї конференції собі зараз уже ніяк не пригадую.

Якщо на першій учительській конференції йшла мова про організацію при школах „батьківських комітетів“, то „Шкільна Рада“ мала на оці дві цілі, а саме: вона хотіла ними привчити населення дорожити своїми школами й відтак ними ж турбуватися матеріяльно, щоб вони кращими ставали. Цим хотіла „Рада“ ту невеличку суму гроша, яку вона по потребі діставала від „Української Громади“, зужити на відкриття нових шкіл. Ця гадка „батьківських комітетів“ почала вже була потрохи навіть здійснюватися і знаходити свій належний відгук серед населення. Приміром, у місяці вересні були вже такі громади, які обіцювали підтримувати свої школи. Також і на „Шкільний Фонд“ при „Шкільній Раді“, що йшов відтак на свою „Рідну Школу“, почало те населення зі своїх злиднів невеличку лепту давати. Як каже І. Веселий, воно пожертвувало на ту ціль від 28 серпня до 10 грудня 1917 р. 929 марок 52 феники, а знову ж полонені українці з Раштатту 1300 м., Вецляру 1414 м. 8 ф., а із Зальцведеля 548 м. 48 ф., що згаразом справляло на той час жертву, цеб-то 4192 м. 8 ф.

Щоб так мати під руками протоколи „Шкільної Ради“, то можна б, на підставі її засідань, багато дечого тут подати. А відбулося їх чимало, на які вона по потребі запрошувала полковника М. Ша-

---

*) Пор. „Рідне Слово“, ч. 8, від 11. VIII. 1918.

**) Пор. там же, ч. 2, від 14. I. 1918.

нювала, а потім навіть подеколи С. Кордубу, ну й Я. Тарасовського, В днях 18 до 20 листопада відбула „Шкільна Рада“ також одну нараду в Білій разом із своїми інспекторами шкіл. На основі їх звітів було тоді відмічено, що населення цікавилося вже своїми школами й що це впливало додатнє на їх розвій, не зважаючи на важкі умови життя того населення і постійні прикрощі, які зазнавав цей розвій від німецької адміністративної влади, цеб-то комендантур. На цій же нараді була раз перевірена програма для шкіл, порішено видавати свої шкільні підручники та навіть говорилося про заснування Українського Педагогічного Т-ва на Підляшшу(!).

Знов на іншому свому засіданні з дня 8 лютого 1918 р. Шкільна Рада обговорила вже була і справу іспитів для своїх учителів та учительок, а перед тим ще, своїм повідомленням з дня 16 січня 1918 р., запропонувала їм набути відповідні підручники для самоосвіти. Іспити мала переводити спеціяльна комісія від „Шкільної Ради“ в кожному районі, або комендантурі.

Десь так може від 15 лютого 1918 р. я вже не приймав ніякої участи в діяльності „Шкільної Ради“. Приблизно в тім часі відбувалася в Білій збірка наших Січовиків з Підляшша, Полісся й Волині й таким робом ставав український збройний відділ на ноги. В скорому часі рушив він майже ввесь, за винятком трьох членів редакції, заступника голови „Шкільної Ради“ й ще декількох, на чолі бойового четаря Послíднюка з Кубані проти московських большевиків з німецьким військом, згідно з тодішнім союзом України з Німеччиною, через що в 43 школах мусіла була тимчасово припинитися наука. Такої раптової для себе несподіванки „Шкільна Рада“ заздалегідь не предбачала, в противному разі вона б ті школи в такому стані ніколи не залишила. Що проти такого наглого випадку тут зроблено й що далі на Підляшшу, Поліссі й Волині творилося, я не можу нічого сказати, бо я рушив також з нашим відділом, який день опісля переходив вже розвиненим фронтом німецько-московські окопи першим, над вечір опинився в Луцьку, де його німецька кіннота щойно дігнала, а по кількох днях був він уже в Києві. Дуже велика шкода, що нас тоді було мало, або що з нами не рушили також галицькі Січові Стрільці. Пізніше прибули на Україну, як відомо, й сині дивізії, але тільки лише на те, щоб їх там по дурному роззброїти... Та про це сумне може вже доведеться колись іншим разом своє слово сказати.

Торкаючись переказаної діяльности „Шкільної Ради“ в заснованні й веденні українських шкіл на Підляшшу, Поліссі й Волині, то про неї залишаю судити іншим, а не собі, позаяк я в ній приймав участь. По своїм скромним силам вона, цеб-то всі її члени, робила для тих шкіл усе, що їй на той час серед несприятливих умов для населення було можливо. Певна річ, що без тих учителів, які „Шкільна Рада“ в свому розпорядженні мала, їй не вдалося би ніколи так свою шкільну діяльність поширити, як вона спільно з ними її лише на користь люду свого гойно розвинула. Хоч ми всі на Підляшшу, Поліссі й Волині перебували в рямцях німецької армії й окупації, проте віддано та з самопосвятою працювали лише для тих наших земель і тільки лише для свого українського народу, бо нас тоді стихійно захопили й наскрізь переняли ідеали національного його визволення, через що й були ми його ідейними фанатиками. Так працювала на Підляшшу, Поліссі й Волині ціла редакція „Рідного Слова“, а заразом відтак і вся „Українська Громада в Білій“. Без тих національних ідеалів і фанатизму була б уся культурно-освітня праця наша там неможлива.

РЕЦЕНЗІЇ І ЗАМІТКИ

Перша „Історія Українського Війська“

Українська історіографія має добру славу. Ряд українських істориків XIX ст. сповнив велику працю тим, що винаходили, публікували і критично оброблювали нові історичні джерела; їх опісля синтезували, обхоплюючи менші або більші періоди. Великий твір М. Грушевського, його капітальна девяти-томова „Історія України-Руси“ зміг повстати тільки на основах, покладених його пильними і відданими дослідам історії попередниками.

Але при всій своїй ріжнородности зацікавлення українська історіографія завсігди сторонила від воєнно-історичної ділянки. Українське військо, його организація і роля в суспільному та державно-політичному життю України і державно-творчих змаганнях українських князів і гетьманів не діждалась окремих дослідників. Тимбільше дивно воно, що війни займають в нашому минулому чільне місце і воєнне діло цінилось колись високо українським народом. Майже тристалітнє істнування Лицарства Запорожського, що простерожило на границях України і цілої Европи, є вимовним свідоцтвом того, що воєнний дух українців був не сфальшованим продуктом його, на волюнтаристичних елементах заснованого світогляду, твердого, мужеського і ясно розуміючого життєві правди світопочування, який висловив гетьман Хмельницький в афоризмі: „през шаблю маємо волю“.

Опісля все це забулося.

Слідуючі українські покоління, виховані в ярмі спущені своєю провідною верхівкою, загубили золоту нитку воєнно-лицарських традицій предків, тяглість змагань нації урвалась здавалося на завсігди. Являючись через з горою двох століть обєктом поневолення і визиску пануючих націй,

українці затратили теж почуття вартости збройної сили. Неґативне відношення до війська зі світоглядних і реально-політичних причин зродила цю тематику в нас неактуальною до тої міри, що і на українське військо в минулому ніхто не цікавий був глянути. Тож і історики за винятком хиба Д. Яворницького і почасти др-ів І. Крипякевича та Кревецького, не занималися цею ділянкою нашої історії.

Згодом, щойно на початку XIX ст. стало українство завдяки українській галицькій молоді ревідувати своє відношення до нашого минулого, до цілей, політичних стремлінь, засвоювати собі инші погляди на національно-політичну тактику і на військову справу. Ревізія і переоцінка вартостей дотеперішних національних і політичних доґм по новим критеріям йшла поволи і вбиралась в такі форми, під якими з початку ніхто і не догадувався зачатків українського „мілітаризму". Він всежтаки повставав; в „Січах" і „Соколах", що ставляли собі формально за ціль боротьбу з вогнем і фізичне виховання, прозябав вже отцей новий дух карности і вищий ступінь почуття суспільного обовязку — підвалини, на котрих повстала опісля, правда мініятурна, але як вислів національного хотіння важна для нас, військова сила — **леґіон Українських Січових Стрільців.**

І вже тоді, перед війною, бувби дуже пригодився хотяйби короткий конспект розвитку української військової сили в минувшині. Такий огляд бувби поглибив розуміння військової справи і ще більше спопуляризував ідею збройної боротьби в масах. Перед молодими адептами „мілітаризму", що шукали доріг і можливостей зорґанізувати українську суспільність в Галичині в стройних рядах напіввійськового Січового Стрілецтва, булиб відкрились ширші обрії суті військової і воєнної проблематики, чого потім так бракувало в леґіоні УСС.

Та, як сказано, ніхто з українських істориків цієї теми спеціяльно не досліджував і нічого такого не побачили українці ні перед війною, ні по війні. Аж отце недавно випустило **видавництво І. Тиктора книжку,** що перша представляє систематичио повстання, ріст і ролю української орґанізованої військової сили в історії України аж до найновіших часів.

„Історія Українського Війська", обіймає солідний том (568 сторінок, 8°) і складається з трьох частин: історії — 1. війська княжих часів, 2. запорозького війська і 3. збройних сил сучасної доби. Першу і другу частину написав відомий наш історик і тепер один з найповажніших дослідників української минувшини **др. І. Крипякевич,** третю **др. Б. Гнатевич** (при співпраці трьох інших авторів). Ціла книжка гарно ілюстрована; є у ній також чимало шкіців, що розясняють цілі операції або їх поодинокі (важніщі — для нас) моменти. Це слід особливо підчеркнути, бо дотепер українські видавництва на шкіци не звертали уваги поміщаючи їх дуже рідко і до того в такому недбалому виконанню, що просто не можна на них глядіти. Гарний, виразний і добре опрацьований шкіц говорить нераз читачеві більше як найточніший опис боєвих дій.

Щодо перших двох частин історії, то про них коротко можна сказати, що на них відразу видко руку солідного історика і знавця свого предмету. Суть їх це — з фаховістю виведена онтоґенеза не тільки української збройної сили як основного державо-творчого елєменту але і української державности взагалі. Праця д-ра І. Крипякевича це короткий підсумок всіх тих сил і снаги, що їх Україна вкладала віками в змагання вдержатись на розмежі двох світів, двох континентів, затамувати розшалілі буруни азійських кочовиків, забезпечити свої східні і західні межі, щоб потім з рештою запасів своєї енергії вийти поза свої етноґрафічні границі і всі ці стремління закріпити в поширеній формі українського політичного володарства. В козацькому періоді ці змагання затуманюються трохи нібито дезорієнтацією основної політичної лінії Запор. Війська, але інстинктовно і воно гналось за державним ідеалом, бо в противному випадку і Великий Богдан при всій своїй ґеніяльности не зміг був порушити української стихії і до глибин одушевити на ті діла, з яких ми ще і тепер черпаємо духове скріплення.

Др. І. Крипякевич дав у своїх розділах те, що в військовій літературі називається воєнним ділом (Kriegswesen), тобто погляд на розвиток орґанізаційних форм українських збройних сил, еволюцію її стратеґічних засад і тактики та її поступ в ділянці воєнної техніки. Отже історія Українського Війська, це є історія українського воєнного діла, але це поняття не обхоплює геть чисто воєнної історії. Воєнну історію, що становить окрему дисципліну військовости, узгляднив автор, зовсім слушно, тільки до тої міри, до якої вона мала послужити доповненням і ілюстрацією властивої теми.

Третя частина „Історії Українського Війська" представляється дещо інакше; в ній покладено більше ваги на зясування воєнних дій і взагалі боєвим діям присвячено може трохи забагато місця. Це формальний заміт, зроблений у взязку з наголовком, котрий однак вартости праці не обменшує. Бо третя частина як спроба ширшого конспекту наших недавніх збройних змагань вичерпує теж вповні властиву тему, подаючи образ повставання, орґанізації та еволюції українських збройних сил найновіщої доби. Вона складена без значніших недотягнень. Як щож трипились якісь недотягнення, то вони мають річеве оправдання.

Історія нашої недавної війни, це майже недоторкана рілля. „Для визвольних змагань нової доби — говориться в передньому слові обговорюваного твору — труднощі в тому, що джерельного матеріялу є, правда доволі багато, але він здебільша моноґрафічно неопрацьований. Цілі великі періоди тих великих днів відомі нам нераз тільки з поодиноких фактів, неповних записок і фраґментарних споминів. Дослідник того славного часу приневолений сам сягати до архівів і мозольними пошукуваннями вияснювати і основні речі і другорядні нераз подробиці".

Читач, що дістає готову книжку, ніколи і не уявить собі, що дійсно, в наших обставинах, значить скласти більшу працю чи більший нарис про який небудь період нашої визвольної війни 1914—1921, скільки енергії і труду мусить зужити автор на призбирання потрібного матеріялу. Скільки то десятків листів треба порозписувати до знайомих, свідків і учасників, щоб їхніми інформаціями заповнити ще так чисельні прогалини навіть в дуже важних етапах наших визвольно-державницьких змагань. От взятиб під увагу хотяйби І. Корпус УГА і його дії від кінця 1918 до травня 1919 р. — це ціла геройська епопея (це відомо мені з доривочних оповідань от. Г. Куніша б. нач. булави І. Корпусу) і хай спробує їх хто відтворити, то підніметься непосильної праці, бож про славний І. Корпус і його боротьбу в Галичині є в нашій літературі тільки — натяки.

Всетаки др. Б. Гнатевич і З. Стефанів оба головні автори третьої частини (два инші автори С. Шрамченко і О. Думін написали тільки по одному уступові; Шрамченко написав 10 уступ про українську воєнну фльоту, Думін написав 12-тий уступ: Бої за Львів і Перемишль), справилися добре зі своїх завдань. Використання більшої частини опублікованого матеріялу, їх ґенетичне розположення і їх критична оцінка з національного і державницького становиська,—дозволяють цій книзі називатися **синтезою новітнього українського визвольного руху і державно-творчого стремління.** Також для майбутніх дослідників згаданого періоду „Історія Українського Війська" не остане без значіння, бо її складали очевидці і учасники визвольної війни. Вони використали в Історії У. В. і свої власні помічення, яких не заступлять документи, та й до речі їх залишилося після українських армій дуже мало*).

Третя частина, хотяй і являється збірною працею, написана **під одним кутом історичного погляду з однакового ідеольоґічного становища.** Все ж таки уступи написані д-ром Б. Гнатевичом ріжняться трохи в суттєвому уявленні справи від уступів написаних З. Стефановим. Др. Гнатевич ширше коментує свою працю співрядними загально воєнними і політичними чинниками, тоді коли З. Стефанів кладе своїм уступам вужчі межі того поняття, про яке вище була мова то є — „військового діла". До них підготовився Стефанів, складаючи свою працю „Українські збройні сили", якої І. частина появилася в 1934 році. В деяких місцях він взяв свою тему навіть за вузько; з цеї причини мабуть не згадав офензиви Керенського в липні 1917. р., що була першою пробою боєвої вартости українських наддніпрянських стягів і виставила їм гарне свідоцтво моральної спаяности і національної дисципліни. Офензива скінчилася невдачно, це правда, але ж „провалили" її не українські вояки, а розбещені московські товариші, стріляючи наступаючим стягам у спину. Українські дивізії виконали свою задачу чесно і ця офензива безумовно належить до історії нашої армії а не російської.

Що серед тих тяжких умовин праці, про які згадує переднє слово, мусіли закрастися до Історії У. В. деякі неточности і похибки — річ звичайна. Вкажемо на них по порядку. Слід завважити, що в статті д-ра Гнатевича про УСС. трохи замало оцінено заслуги д-ра К. Трильовського біля стрілецького руху в Галичині. Д-р Трильовський один з перших підніс думку організувати леґіон У. С. С. на випадок війни з Росією і перший поробив практичні заходи для її здійснення.

Дещо до побажання оставляють також описи двох головних стрілецьких битв на Маківці і під Семиківцями. Дії УСС. в славному дні 1. травня 1915. р. представлено надто популярними загальниками, так само перший день битви під Семиківцями. Фаховий воєнно-історичний опис був би тут більше на місці. Цей заміт звертається одначе не проти автора самого, а всіх У. С. С.; згадані битви виходять в описах блідо тому, що до них немає майже ніякого споминного матеріялу. Чи це не сумне, що битва на Маківці діждалася дотепер всього чотирьох статейок, а битва під Семиківцями також яких чотири чи пять коротких споминів, з яких до речі суцільного образу цієї операції і ролі в ній УСС. не дасться ніяк скласти. Учасники обох битв мовчать — чи справді їм байдуже, якщо ці два великі подвиги Січового Війська, історія запише не в текст а в примітці?

Битви під Болеховом і на Лисоні обрисовані виразніще. Болехівська тому мабуть, що тривала коротше і відбулася в проглядніших оперативних рамах а битва на Лисоні тому, що автор попри свої власні спостереження використав також доволі точні записки із дневника от. Горука. Та і в „Лисоні" є ще з історичного погляду дещо непевного матеріялу, особливо відносно дій лівого крила в лісі в дні 3. і 4. вересня, де воювали ще до сьогодня живі старшини: А. Мельник, В. Кучабський і М. Матчак.

З поменших неточностей і переочень в розділі д-ра Б. Гнатевича про УСС. слід справити такі: 1. С. С. І і С. С. II (стор. 295) обєднались знову до спільної праці формально не в березні, а при кінці липня 1914. р., і тоді видали спільний зазив, щоб голосилися добровольці. 2. В Сараєві убито 28. червня (стор. 296.) не архикнязя Фердинанда а Франца Фердинанда. 3. Під ілюстрацією на стор. 299 має бути підпис З а г а л ь н а Українська Рада а не Г о л о в н а У. Р. 4. На шкіці, на стор. 319 має бути Лісовичі замісць Лисовець (похибка рисівника). 5. Наказ Австр. Нач. Команди про реорганізацію леґіону в 1-ий полк УСС. носив дату

---

*) Правда, в передмові до Історії У. В. говориться, що матеріялів до визвольних змагань є доволі багато, але це відноситься тільки до історії УСС. Де є архів Нач. Ком. УГА? За винятком її Дневника і ще дечого заховалося дуже мало. Архів С. С. закопано в одному місці над Наддніпрянщині і він мабуть до часу, коли його можна буде виняти зі сховку, зігниє. Архіви Укр. Армії за часів Центральної Ради і Гетьманщини, понищено, пограбовано або залишено на долю судьби. Що заховалося з матеріялів до тепер, то це певно тільки їх якась дрібна частина.

9. серпня не 22. Остання дата, це дата проголошення його в корпусним наказі. 6. В ніч 14. серпня на Лисоні (стор. 333.) 1-ій сотні прийшов на поміч запас II куреня не з Посухова а зпід Петуторів. 7. Підпис під світлиною на стор. 337 мабуть помилковий. Цісар Вільгельм II і всі нім. старшини одягнуті по зимовому, отже представлені відвідини мали місце не в серпні а раньше або пізніше. 8. Досвіта 3. вересня (стор. 336.) в бій на Лисоню пішли дальші дві, а не три сотні І куреня курінь мав всього чотири сотні, 1. і 2. сотня вийшли на Лисоню вже вечером 2. вересня. 9. Москалі силкувались при кінці падолиста 1916. р. прокомити австр. фронт в околицях Борші і Золотої Бистриці (стор. 339) не нате, щоб пройти в Семигород і злучитися там з румунами, бо тих вимів ген. Фалькенгайн ще на початку жовтня звідтам щодо одного. 10. Цар Микола II абдикував (стор. 340.) не 8. а 15. березня. 11. Перший універсал Центральної Ради появився (стор. 341.) не 9. а 23. червня. 12. Курінь, що прийшов з Вишколу до Заліссся (стор. 344.), привів не от. Тарнавський: от. Тарнавського щойно по його приході перенесено знову з 35. п. стріл. до УСС. 13. Сотня К. Гутковського вийшла на фронт (стор. 344.) не 2. а 25. жовтня 1914. (Таку дату подає Л. Новіна-Розлуцький; це мабуть друкарська помилка).

Перейдім до праці З. Стефанова про початки укр. військового руху. Подані в ній факти на загал вірні. Тільки речення: „Вояцька маса в численних постановах і резолюціях ставила домагання, щоб усі військові частини, які походять з України, набирати з українців, та щоб українські відділи з-поза української території негайно перенесено на Україну" (стор. 358.) — потреба було сформулювати трохи інакше. На сказане З. Стефановим можнаб подумати, що в російській армії існували полки і дивізії складені виключно з українців чи там з уроженців України. В дійсности комплетування російської армії відбувалося по екстерриторіяльному принципі (отже інакше як в Австрії) і полки здебільша були мішані. Інша річ, що цього принципу не завсігди можна було додержувати точно і тому в російській армії бували полки і дивізії з українською більшістю. Отже українське вояцтво домагалося в 1917. р., щоб певні фронтові стяги (частини) з українською більшістю поповнювалися на будуче тільки українцями і щоб з них після того виведено вояків неукраїнського походження. Домагання, переводити запільні полки з інших областей Росії на Україну, були, але геть пізніше.

Зразком того, чого домагалося українське вояцтво, може послужити наказ делегатові на II. Всеукраїнський Військовий Зїзд від 22-го кавказького стрілецького полку. Його III уступ звучав: „До Всеукраїнського Військового Зїзду". 1. Привитати зїзд від імені українських зборів 22. кавказького стрілецького полку. 2. На зїзді проводити такі бажання в справі українського війська; а) в усіх тилових частинах салдати-українці гуртуються під командою офіцерів-українців в окремі групи: взводи, роти, баталіони і т. д. і по мірі наближення до фронту зєднуються з іншими подібними групами складаючими зі себе частин всіх родів зброї. На самому фронті складаються з українських тилових частин української армі (армія — тут в значінню формації складено з кількох корпусів — О. Д.) під командою людей, що заслугоавують загальне довіря частини; б) ви фронті і в найближчих тилових частях цей пор док практикується обережно оскільки це мож дивс, щоб не зменшити боєспосібности армі а навпаки, збільшити її; г) усі новобранці на Укра їні комплетують зі себе ті частини, які стоять н її територій а також Чорноморську фльоту.

В українських резолюціях все зазначувалос про потребу плянової українізації війська і пр ведження її по згоді з Верховною Командою (р сійської армії). Одначе тому, що такі дозволи ро сійські військоаі власти давали тяжко, то вже л том 1917. р. — а не, як каже автор (на стор. 369) по большевицькім перевороті — повстало багат українських військових формацій самочинно.

На стор. 386 є друкарська похибка. Відді з Криворіжжа привезений до Києва О. Думіно і Евстахієм (а не Евгеном), числив не 26 а 263 до бровольців. Полк С. С. роззброїли німці (стор. 38 29 квітня, значить не на передодні гетьманськог перевороту (переворот відбувся 29 квітня), а в день опісля. При Ген. Секретаріяті Військови Справ (стор. 390) варта було згадати, що він існу вав в першому Ген. Секретаріяті (від 28. VI—(6 VII), в другому його, згідно з вказівками Тимчас вого Правительства, не було. Знову створено його після проголошення III Універсалу.

На стор. 392 похибка в даті: І Універсал поя вився 23 а не 9 червня. Тамже є таке: „Алеж під впливом революційних подій та української н ціональної стихії, (Тимчасове Правительство) п шло врешті на уступки і затвердило автоном України в межах чотирох губерній. Розумієтьс така обмежена автономія, не могла задовольни українського народу". В дійсности Тимчасов Правительство не затвердило автоном України а тільки признало Генеральний Секре ріят до Всеросійських Установчих Зборів, — щ власне мали вирішити справу автономії Украї — своїм органом управління. (Пор. Тимчасова Ін струкція для Генерального Секретаріяту з 17 се пня). Далі обмеженою цю тимчасову „напівсамо управу" (так найкраще можнаб назвати автоно мію признану рос. Тимчасовим Правительство вважало українське громадянство не тільки чер те, що власть Генер. Секретаріяту мала розтяг тися на пять (а не на чотири як каже З. Стефано губерній а також тому, що 1) Генер. Секретарі мав урядувати по Інструкції з 17. серпня, яка йог зовсім звязувала свободу рухів, 2) відібрано йог такі ресорти як: військо, шляхи, почту і телегр судівництво і прохарчування..

На цій же стороні є друкарська похибка — Ге Секр. оголосив обєднання всіх українських з мель Росії під владою Ц. Ради не 3 а 8 листопа Так само на стор 407: — сот. Чмола команду не 3 а 2 сотнею С. С.

Відносно здобуття Саросів (стор. 410), то пр це автор отцих рецензійних заміток напише

баром точніше в одному зі своїх споминів. В кожному випадку II Запор. курінь цього місточка в згаданому часі не здобував, а здобули С. С. і саме відділ складений з одної чети 1. і одної чети 2. сотні.

Тепер погляньмо на працю д-ра Б. Гнатевича про війну з поляками і з большевиками. Вона вийшла навіть краще як уступ про УСС. Операції ГА, наскільки дозволяв дотепер опублікований матеріял, — виведено проглядно, а її організацію представлено, як ніґде дотепер. Др. Гнатевич одначе неслушно догадується, що гусаківський відділ (ст. 488) „був мабуть єдиним партизанським відділом УГА". На терені І. корпусу оперувало на початку кампанії кілька, а передовсім відділ сот. Клє, про який згадували і тодішні польські воєнні звідомлення. На стор. 504 твердить автор, що відступ ГА підчас польської травневої офензиви до Збруча відбувся в повнім порядку. Про III корпус цього на жаль сказати не можна; його відступ відбувся, як свідчать наочні свідки, доволі неорґанізовано. В характеристиці Армії УНР. (стор. 538) підчас походу на Київ можна знайти деякі суперечности. Зате причини невдачі київської офензиви стійкі і обосновані. В тодішньому положенню скок на Київ був великим ризиком з перевагою шансів на невдачу. Ця теза, це не мудрування на „задній розум", а виводи, які вже тоді робили галицькі полководці з того, що їм було відомо про політичне, стратеґічне і воєнно-матеріяльне положення і в себе і в ворога. Сили ГА це був останній туз в руках тодішнього українського державного проводу; ним можна було виграти державу, але грачі кинули його недоцільно.

Такі сумні думки насуваються при кінці цього твору, **але загальний його зміст кріпить душу і серце.** Стільки віків не жалів український народ крови за своє визволення, то він не пропащий. Жадоба здійснити свій найвищий ідеал в ньому не завмре вже — це певне. **О. Думін.**

Б І Б Л І О Ґ Р А Ф І Я

СПИСОК ЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 1914—1921 РР.

І. Ш.

Сльовський К., полк.: Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917—18 році. „За Державність". Варшава 1935. Збірник V, в. 8°, ст. 137—157.

Бої під Крутами та у Києві.

Смольський Гриць: Зброя Українців від найдавніших часів. „Календар Черв. Кал." на 1924 р. Львів—Київ 1923. 8°, ст. 112—128.

З ілюстраціями.

Смольянинов Ів.: Державні інтереси України. „Військово-Наук. Вістник". Київ 1918, кн. 2.

М. ін. утворення міцної нар. армії.

Смутний Василь: В Києві. „Спогади". Ч. 1. Каліш 1921. 16°, ст. 12—14.

Проти муравївських банд.

Смутний Василь: Зі спогадів про Синіх. „Укр. Слово". Берлін 1921, ч. 56, ст. 3—4.

Смутний В.: Під Вознесенськом. „Око". Каліш 1921. 4°, ч. 9—10, ст. 22—23.

Зимовий похід.

Смутний Василь: Свято „Залізного Хреста". „Спогади". Ч. II. Каліш 1922. 16°, ст. 48—49.

Смутний Василь: Спогад. „Зал. Стрілець". Каліш 1921, ч. 17 (28), ст. 2.

Боротьба за Київ в січні 1918 р.

Соколовський Г. Ів.: „Тут спочали за волю борці. Українські Січові Стрільці". Картинка до іст. УСС. „Календар „Просвіти" на 1923 р.". Львів 1922. 8°. ст. 52—55.

XI. 1919. Браїлів. Лічниця.

Соколовський Ю.: Із дневника героя. Маківка. „Стріл. Календар-Альманах на 1917 р.". Львів 1916, ст. 49—51.

Сократ: Минуле-Майбутнє. (На марґінесі численних свят). „Укр. Вісти". Львів 1936, ч. 134, стор. 2.

Петлюра і Петлюрівці.

Сократ: Над свіжими могилами. (Памяти борцівгромадян). „На чужині". Варшава 1924. 8°. ч. 2. ст. 23—24.

Некрольоґи Миколи Міхновського і Василя Савахова.

Солдацька пам'ятка. Солдате, пам'ятай, що ти ідеш на смерть. Львів (1905), формат $^{1}/_{2}$ в. 4°, ст. 2 задрукованих. Передруковано по українськи Українською Соціял-Демократичною Спілкою, накладом ред. „Правди".

Заклик вернутися до народу і направити свою зброю проти ворогів народу, щоби скинути царя та встановити народнє порядкування.

Соловчук В.: Німецький оперативний плян літом 1914 р. „Укр. Стрілець". 1921, ч. 3, ст. 3—26.

Соловчук Василь: Чудо-Дива Великої Війни. „Календар Черв. Кал." на 1923 р. Львів 1922. 8°, ст. 80—98.

Дива-гармати. Барабанний вогонь. Ґази. Літаки. Підземна війна. Танки. Підводні лодки. Радіотелеграф.

Солтикевич Ярослав: В лічниці. (Уривок з лікарського записника). „Календар Черв. Калини" на 1923 р. Львів 1922. 8°, ст. 76—80.

Привороття на Поділлі. Вишкіл УСС.

Сотник: Повітрові сили червоної армії. „Табор". Варшава 1935. 8°, ч. 25, ст. 58—59.

Відомости на 1. серпня 1934 р.

Сот.: Балтро. „Календар Черв. Калини" на 1922 рік. Львів 1922, 8°, ст. 121—122.

1 гармат. полк. УСС. Характеристика.

Сот.: Балтро, ком. батерії 1. гарм. п. УСС. „Приятель українського жовніра" — календар на 1923 рік. Львів 1922. 8°, ст. 121—122.

Сот.: Балтро проривав батерією залізний перстень денікинців. „Календар Черв. Калини" на 1926 р. Львів 1925. 8°, календаріюм — вересень.

I. Гал. Бриґада УСС. Ладижин 1919. Гер. вчинок. З іл.

Сот.: Микола Бучацький. „Календар Черв. Калини“ на 1922 р. Львів 1922. 8°, ст. 126; „Приятель укр. жовніра“ — календар на 1923 р. Львів. 1922. 8°, ст. 126.

I. Корп. Біоґр. дані.

Сот.: Микола Щуровський. „Календар Черв. Калини“ на 1922 р. Львів 1922. 8°, ст. 122; „Приятель укр. жовніра“ — кал. на 1923 р. Львів 1922. 8°, ст. 122.

Короткі біоґр. дані, характеристика. З порт.

Сот. Павло Іванів. (Подав Остап Ракович). „Календар Черв. Калини“ на 1932 р., Львів 1931. 8°. календаріюм — квітень.

УГА. 4. Золочівська бриґада. Великдень 1919 під Львовом, проти поляків. Гер. вчинок. З іл.

Сот. Роман Гузар. „Літопис Ч. К.“ Львів 1930. 4°, ч. 10. ст. 22: Посмертні згадки.

Некрольоґ з порт.

Сот. С. С. Турок здобуває головну вулицю Проскурова на панцирнику „Черник“. „Календар Ч. Калини“ на 1926 р. Львів 1925. 8°, календаріюм серпень.

Підчас наступу укр. армії на Київ літом 1919. Гер. вчинок. З іл.

Сотн. Біянтовський. „Око“. Каліш 1921. 4°, ч. ст. 13: Жертви війни.

Чорномор. полку. Некрольоґ, прич. до біогр.

Сотн. Гончарук Степан. „Око“. Каліш 192 ч. 21, ст. 9: Жертви війни.

Ком. 12. куріня Сірої бриґади. Некрольоґ.

Сотн. Кармелюк. „Лицарі і Мученики“ Ів. бенка. Каліш 1922. Збірник 1. 8°. ст. 22.

IV. 1919. Брацлавщина. Партизани. Гер. вчи

Сотн. Харкевич. „Око“. Каліш 1921. 4°, ч ст. 13: Жертви війни

Похибка друку.

Просимо справити в 1-ім аркуші Споминів А. Кравса на ст. 9. рядок 13 згори слово ручем“ на „Смотричем“.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

З цим числом посилаємо другий аркуш споминів ґен. А Кравса „Українську Справу“ лише тим П. Т. Передплатникам, що упорядкували спр залеглости і вирівнали передплату принайменше за I. чвертьрік 1937. Всім ін П. Т. Передплатникам вишлемо цей другий аркуш щойно тоді, коли так само конають вимогу Адміністрації щодо залеглости і біжучої передплати.

„ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ

IX. річник / Число 2. / Лютень 1937.

ЗМІСТ: